

УРОКИ

№ 4 (36), жовтень — грудень, 2013 р.

ГОЛОКОСТУ

УКРАЇНСЬКОГО ЦЕНТРУ ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ГОЛОКОСТУ

XIV ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ КОНКУРС УЧНІВСЬКИХ РОБІТ

«Історія і уроки Голокосту» ім. І.Б. Медвинського, 2013–2014 навчальний рік

Український центр вивчення історії Голокосту повідомляє про проведення у 2013–2014 навчальному році серед учнів середніх загальноосвітніх закладів України чергового, щорічного конкурсу дослідницьких і творчих робіт на тему: «Історія і уроки Голокосту». Ми пропонуємо обдарованим і небайдужим до суспільних проблем юнакам і дівчатам, а також їхнім вчителям — науковим керівникам випробувати свої сили і здібності, взявши участь у конкурсі.

ПОЛОЖЕННЯ

про організацію та проведення XIV Всеукраїнського конкурсу учнівських робіт «Історія і уроки Голокосту» ім. І.Б. Медвинського 2013–2014 навчальний рік

Реалізуючи ідеї, викладені в Декларації Стокгольмського міжнародного форуму по Голокосту, а також Резолюції ООН про встановлення Міжнародного дня пам'яті жертв Голокосту, і вважаючи своїм обов'язком зробити посильний внесок у збереження пам'яті про жертви геноциду, Український центр вивчення історії Голокосту повідомляє про проведення у 2013–2014 навчальному році серед учнів середніх загальноосвітніх закладів України конкурсу дослідницьких та творчих робіт «Історія і уроки Голокосту». У рамках майбутнього конкурсу окрему секцію складатимуть роботи, автори яких розглянуть долю ромів (циган) в окупованій Україні у 1941–44 рр. **Заявки необхідно подати до 31 січня 2014 р.**

Розділ 1. Мета конкурсу

1. Поглиблення знань школярів з історичної проблематики Голокосту — долі єврейського народу на теренах Європи під час Другої світової війни, популяризація вивчення цієї теми серед учнівської молоді.
2. Розвиток навичок дослідницької і аналітичної діяльності під час відбору матеріалу і написання роботи з вибраної теми.
3. Пошук нових фактів, документів, свідчень про події Голокосту в Україні і за її межами, і введення їх у науковий обіг.
4. Відбір за результатами конкурсу обдарованих учнів і сприяння їх участі в міжнародних семінарах та конференціях.
5. Виховання у молоді толерантного поведіння, поваги до людей іншої національності, свідомого ставлення до міжетнічних проблем.

Розділ П. Підготовка конкурсу

До участі у конкурсі запрошуються учні 9–11 класів загальноосвітніх і спеціалізованих шкіл, гімназій, ліцеїв, професійно-технічних училищ. Особи, що бажають взяти участь у конкурсі, подають заявки до Українського центру вивчення історії Голокосту за формою: прізвище, ім'я та по батькові, назва теми, науковий керівник, адреса проживання, контактні телефони, електронна адреса. Термін подачі заявок до **31 січня 2014 року**. Для підготовки конкурсу створюється Оргкомітет у складі науковців, викладачів історії ВУЗів, вчителів шкіл. Для допомоги авторам робіт, які мають можливість відвідувати Київ, з 1 лютого 2014 року щодня, крім вихідних, з 14:00 до 17:00 діє консультативний пункт на базі Українського центру вивчення історії Голокосту. Виконані роботи відправляються в електронному і роздрукованому вигляді на адресу Центру до **31 березня 2014 року** включно (роботи, що надійшли після 31 березня 2014 р., не розглядатимуться). Вони попередньо рецензуються фахівцями з зазначеної проблематики. Роботи, які не відповідають тематиці та рівню вимог конкурсу, можуть бути відхилені і не допущені до захисту. До кінця квітня всім тим, хто пройде відбір, буде повідомлено про їхню участь у конкурсі.

Перевіряючи роботи, рецензенти оцінюють їх за десятибальною системою за такими критеріями:

1. Формулювання теми.
2. Постановка завдання (актуальність, мета, питання для дослідження).
3. Використання джерел (різноманітність, оригінальність).

4. Використання літератури (обсяг, характер).
5. Структура роботи.
6. Викладення матеріалу (послідовність, взаємозв'язок).
7. Аналітична робота.
8. Формулювання висновків (зміст, оригінальність).
9. Наукове оформлення (примітки, список літератури).
10. Художнє оформлення.

Роботи, що в сумі набрали менше 8 (восьми) балів, будуть відхилені.

Розділ Ш. Вимоги до роботи

До участі допускаються роботи, виконані українською і російською мовами. Кожне дослідження, представлене на конкурс, повинне мати від 20 до 30 аркушів тексту, віддрукованого з одного боку (шрифт № 14). На титульній сторінці вгорі позначаються організатори конкурсу (Український центр вивчення історії Голокосту, Євро-Азійський Єврейський конгрес), потім іде назва конкурсу, тема, прізвище, ім'я та по батькові автора повністю, назва навчального закладу, адреса, варіант контактної зв'язку, електронна адреса, відомості про наукового керівника. Викладу теми передують план у простому або розгорнутому вигляді.

У вступній частині бажано освітити актуальність вибраної теми, а також причини вибору, сформулювати мету і методи дослідження, можливості застосування. Крім цього у вступі висвітлюється аналіз ситуації, що передують події. В основній частині викладається фактична канва подій у цілісній, взаємозалежній і послідовній побудові. У цілому різні варіанти вибраних тем зводяться до двох основних напрямків: регіональні дослідження і загальна проблематика Голокосту. При виборі регіонального напрямку в основній частині варто відобразити розуміння контексту подій, що відбувалися, і, по можливості, їх повне висвітлення. Особливу увагу варто звернути на специфічні риси, які-небудь деталі властиві тільки даному регіону. обов'язковою вимогою є наявність чітких посилань на джерела інформації.

Найбільш авторською і оригінальною частиною роботи є висновок, саме в ньому квінтесенція дослідження. Тому він повинен обов'язково базуватися на матеріалі основної частини і носити конкретний характер.

У випадку використання цитат обов'язкові посилання на джерела, які оформляються по загальноприйнятих зразках. Ті ж вимоги стосуються списку використаних джерел і літератури, що міститься наприкінці роботи. Роботу прикрашає і зробиє більш зрозумілою використання наочних

матеріалів (таблиці, графіки, схеми, малюнки, фотографії і інше, на вибір автора).

Окрім науково-дослідницьких робіт, організатори також запрошують до участі в конкурсі творчі роботи, які мають художню форму (малюнки, скульптурні й музичні твори тощо).

Розділ IV. Захист робіт і визначення переможців

Захист робіт відбудеться у травні 2014 р. Оплата проїзду і проживання учасників конкурсу та учителів проводиться за рахунок організаторів. Всі допущених до участі в конкурсі повідомлять про це до кінця квітня. До захисту кожний здобувач готує стислий (до 5–7 хвилин) виклад основних ідей роботи. Можливий варіант з використанням мультимедійних робіт (7–8 хвилин).

Другим етапом захисту стануть відповіді на запитання опонентів в якості яких виступають присутні учні, вчителі, члени журі, гості конкурсу. Активність учнів-опонентів, їхній рівень поінформованості, виявлений у запитаннях, враховується під час підведення загальних підсумків. До початку захисту бажаним надається можливість ознайомитися зі змістом робіт.

Члени журі звертають увагу на:

- а/ уміння стисло охарактеризувати роботу;
- б/ якість відповіді на питання;
- в/ поінформованість у проблематиці Голокосту в цілому;
- г/ полемічні здібності;
- д/ мовні особливості.

Розділ V. Нагородження переможців

Усі учасники конкурсу, які братимуть участь у захисті робіт, нагороджуються дипломами, літературою за тематикою Голокосту, загальноісторичними виданнями, художніми творами, іншими призами. Також кращим конкурсантам буде надана можливість взяти участь у різних молодіжних конференціях, семінарах і школах з проблематики історії Голокосту.

Роботи обов'язково надсилати у віддрукованому вигляді (звичайною поштою) і в електронному варіанті на адресу:

Поштова адреса:

*Український центр вивчення історії Голокосту
01011, Київ, вул. Кутузова, 8, кім. 109;*

тел./факс: (044) 285-90-30

Електронна адреса uhcenter@holocaust.kiev.ua

Сторінка в Інтернеті: www.holocaust.kiev.ua

Сторінка в соціальній мережі:

<https://www.facebook.com/uhcenter?ref=hl>

МІЖНАРОДНІ ПРОЕКТИ ЦЕНТРУ

ВОСЬМИЙ ЩОРІЧНИЙ НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНИЙ СЕМІНАР З ІСТОРІЇ ГОЛОКОСТУ В ЄВРОПІ ДЛЯ ВИКЛАДАЧІВ УКРАЇНСЬКИХ ШКІЛ У МЕМОРІАЛІ «ЯД ВАШЕМ» (Єрусалим, листопад, 2013 р.)

З 3 по 13 листопада 2013 р. в Меморіалі «Яд Вашем» (Єрусалим) відбувся Восьмий щорічний навчально-методичний семінар з історії Голокосту в Європі для викладачів українських шкіл. До групи ввійшло 23 учасники, які представляли середні навчальні заклади багатьох областей України, а також навчальні заклади

Республіки Білорусь та Республіки Молдова. Семінар став можливим завдяки зусиллям Українського центру вивчення історії Голокосту у співпраці з «Яд Вашем» та за підтримки Євро-Азійського єврейського конгресу. Учасники семінару поділилися своїми думками та враженнями. Пропонуємо ознайомитися з деякими з них.

* * *

Припускаю, я не єдина, хто в час навчання у виші вивчала історію як сторонній «глядач». Маю на увазі те, що матеріал, який ми осягали на історичних факультетах, сприймався нами — колишніми студентами — здебільшого беземоційно. Вірогідно, це результат певної підсвідомої відстороненості від того, що було предметом лекцій чи семінарських занять. Ці несподівані для самої себе думки сформулювалися в мене після осмислення того, що було почуте й побачене на Міжнародному семінарі для працівників освіти України, Молдови та Білорусії.

Експерсію по «Долині єврейських громад, що загинули» проводить співробітник «Яд Вашем» п. Ноа Сігал

Безперечно, стверджувати про те, що кожна з лекцій, які були почуті на семінарі, шокували чи були всуціль евристичними, було б перебільшенням. Передусім тому, що кожен з його учасників приїхав до Єрусалиму з певними знаннями, здобутими як самостійно, так і завдяки участі в інших наукових проектах та школах. Та все ж пізнання й емоційна насиченість стали одними з найважливіших ознак та вражень від побаченого й почутого в час семінару.

Осмислення лекційного курсу дозволяє стверджувати, що організатори семінару мали за мету представити жертв Голокосту не на тлі Другої світової війни, апокаліпсису гуманізму й людяності кінця 1930-х — першої половини 1940-х рр., а як представників нації, чий багатівіковий шлях означений як значними здобутками в різних сферах суспільного життя, так і непростими, а часто-густо й трагічними перипетіями. Саме цим, наскільки можу судити, були зумовлені експерсії в сиву минувшину, ознайомлення з тими чи іншими контурами культури та віри єврейського народу. Це завдання, напр., вправно було реалізоване д-ром Зеевом Дашевським. Його роздуми над Святим писанням, неочікуваний нонконформізм у трактуванні його окремих сюжетів, залучення учасників семінару до пошуку відповідей на контрверсійні питання, що формулювалися ним, створили добрий зачин тому лекційному курсу, який був прочитаний учасникам семінару. Вартою в цьому контексті була й лекція д-ра Мордехая Юшковського, який висвітлював долю мови їдиш та їдишистської культури.

Експерс в епоху Середньовіччя та Новий час здійснив д-р Ілья Лурье. Він розкрив структуру єврейської общини, кагальної системи Середньовіччя та Нового часу в Східній Європі та Російській імперії. Одна з проблем, яка була розкрита ним, — особливості етноконфесійних взаємин в

останній. Припускаю, що, враховуючи склад учасників семінару, ця проблема була цікавою не тільки для мене особисто — дослідника, яка здобувала науковий ступінь саме в царині названої проблематики, а й щонайменше більшості групи загалом.

Моє особливе зацікавлення викликали роздуми д-ра Ірїт Абрамські над проблемою «Нацистська ідеологія та євреї». Це зумовлено тим, що лектор розкрила не тільки головні її наріжні компоненти, а й проаналізувала такі несподівані проєкції названої проблеми, як інтелектуальне коріння нацизму. Зрозуміло, враховуючи націленість учасників семінару на осягнення різних аспектів ШОА, ця лекція для нас мала особливе значення.

Проблему регіональних особливостей Катастрофи на українських землях та «білі плями» її сучасної вітчизняної історіографії розкрив директор Українського центру вивчення історії Голокосту Анатолій Подольський. Він, зокрема, визначив етапи в дослідженні Катастрофи в суверенній Українській державі, здобутки та труднощі в розробці цієї проблеми. А. Подольський цілком справедливо наголосив на значимості регіональних досліджень, зокрема — виділив у них дві проєкції: дослідження Голокосту в окремих регіонах, з одного боку, а також на теренах СРСР та інших окупованих нацистами країнах, з другого. Цілком логічним на цьому тлі було судження лектора про перспективність та наукову значимість застосування дослідниками Голокосту компаративного аналізу, який дозволяє з'ясувати як особливе, так і спільне в реалізації геноциду євреїв часів Другої світової війни. Враховуючи склад групи, що брала участь у семінарі, емоційно насиченими виявилися міркування лектора щодо особливостей позиції Української держави в питанні історизування в проблематиці Голокосту, її всебічного вивчення.

Цікавими для мене були роздуми й іншого вченого — д-ра Арона Шнеєра. Адже він присвятив свої міркування складній науковій проблемі, яка вийшла на горизонти наукових досліджень в Україні фактично нещодавно: долі радянських військовополонених-євреїв, а також одвічно емоційно насиченій темі міжнаціональних взаємин, питанню дилеми вибору різних суб'єктів Катастрофи.

Узагальнюючи окремі міркування щодо лекційного курсу, який був прочитаний на високому науковому рівні, зізнаюся: найбільш емоційно наповненими для мене стали зустрічі з жертвами Катастрофи п. Манею Бігуною та п. Зеевом Гофманом. Розповіді цих літніх людей відобразили жахливі умови їхнього переховування; вони надзвичайно контрастно оголили низку проблем, зокрема — нерв проблематики морального вибору сучасників геноциду євреїв. Ця проблема, зрозуміло, актуалізувала питання антисемітизму та його ролі в констукції міжнаціональних конфліктів часів Другої світової війни.

Означені проблеми розкривалися й іншими лекторами. Зокрема тими, ягс означували різні аспекти викладання Голокосту. Так, складність висвітлення проблеми морального вибору жертв, спостерігачів та злочинців розкрила п. Орїт Маргальєт. Не менш складними бачаться й питання колаборації, а також мотивації перетворення звичайної людини на вбивцю.

Серед проблем, які викликали особливе зацікавлення учасників семінару, — питання унікальності Катастрофи. Думаю, з ним віч-на-віч поставав кожен, хто досліджує Голокост чи викладає цю проблему дітям / студентській

молоді. Знайти відповіді на означену проблему допомогли учасникам семінару міркування д-ра Рафі Ваго.

На тлі позитивів проведеного семінару, особливо відзначимо презентації навчальних посібників, фільмів «Яд Вашем» та проектів фонду «Генезис». Останні бачаться мені не тільки ефективним інструментом викладача в поетапному розкритті історії Голокосту на різних територіях, а й тим доробком, який сприятиме формуванню в студентів почуття емпатії до жертв геноциду.

Повертаючись до висловленого вище міркування про емоційність сприйняття історії, зазначу, що моє судження не в останню чергу зумовлене візуальним компонентом проведеного семінару. Йдеться про екскурсії, зокрема ж, наприклад, — відвідування Долини Общин, яка своєю мовчазною строгістю оплакує загиблі в час Другої світової війни общини євреїв. Емоційну складову формувала також переїзна виставка-практикум про єврейство Польщі з промовистою назвою «Голоси та обличчя світу, який пішов».

Учасники семінару в «Яд Вашем» з України

Відчуття емпатії тих, хто став учасником семінару, формувалося, безперечно, і внаслідок осмислення трагедії Голокосту в експозиції музею «Яд Вашем». Вона поєднала в собі як розкриття антисемітської політики нацистської Німеччини, так і відобразила особливості міжнаціональних взаємин на різних територіях у довоєнний та воєнний час, долю соціальної групи, якій винесено смертний вирок організаторами геноциду, а водночас — відтворила окремі особистісні історії — потужний меседж організаторів музею, який адресовано його відвідувачам. Кульмінацією емоційної напруги для мене стало відвідування Дитячого музею. Його строгість і всеосяжна, глибинна скорбота, котра визначає дух композиції, стали кульмінацією осмислення трагізму Голокосту.

Наразі я не можу похвалитися значним списком семінарів і шкіл з проблематики Голокосту, в яких брала участь. І все ж, побачене й почуте на Міжнародному семінарі дозволяє бути категоричною: це був той науковий форум, який спонукав не тільки до осмислення причинно-наслідкових зв'язків, фактів — такого звичного для дослідників історії «ланцюжку», а й заставив по-новому осмислювати її морально-етичні аспекти. Саме цей лейтмотив почутого й побаченого є одним із найважливіших мотивів висловити слова подяки організаторам семінару, який відбувся в Єрусалимі 3–13 листопада 2013 р.

Наталія Івчик,
кандидат історичних наук, Рівне

* * *

Час перебування в Ізраїлі і участь у міжнародному навчально-методичному семінарі запам'яталися як час творчої, плідотної праці та цікавого дозвілля. У перший день перебування у «Яд Вашемі» Маша Полак-Розенберг, знайомлячи нас з програмою семінару, сказала, що «Яд Вашем» ставить перед собою три завдання: познайомити нас зі своїми методичними напрацюваннями, дати історичну базу з питання історії єврейського народу та показати нам державу Ізраїль. Тому, з самого початку, ми були налаштовані на те, що багато побачимо та дізнаємось. Мої сподівання повністю виправдались. Сама атмосфера проведення семінару вражала створеними умовами співпраці викладачів та учасників семінару. Викладачі намагались максимально використати відведений час для того, щоб ми якнайкраще засвоїли те, що вони хотіли нам донести. Заняття вражали різноманітністю форм викладення матеріалу: ґрунтовними лекціями, цікавими практичними заняттями, захоплюючими екскурсіями. ... Зараз навіть важко дати відповідь на питання: «Яке заняття запам'яталось найбільше?». ... Незважаючи на те, що питаннями Голокосту займаємось не перший рік, той обсяг знань який ми отримали дав нам можливість більш глибоко зрозуміти проблеми та масштаби Голокосту. Беручи участь у семінарі, ми змогли збагатити не тільки свій розум, а й почуття. Слухаючи викладачів невільно «захворюєш» їх переконанням у важливості тієї справи, над якою працюєш. Все це, а також отримані в дарунок від «Яд Вашема» навчальні відеофільми та навчальний посібник «Тропою пам'яті» надасть можливість більш документально, образно та послідовно вивчати історію Голокосту не тільки з учнями, а й надавати допомогу колегам.

Почуте та побачено під час навчання у міжнародній школі Яд Вашема дозволяє зробити однозначний висновок, що організація та проведення семінару заслуговує найвищих оцінок.

Сергій Колодяжний, учитель історії та правознавства
Полтавської гімназії № 33
Наталія Горпинченко, методист Полтавського міського
методичного кабінету

* * *

...Организаторы семинара продумали всё до мельчайших подробностей, начиная от методически грамотно построенного плана семинара, когда теоретический блок лекций дополняли практические занятия, знакомства с музеем или выставочными экспозициями в «Яд Вашем», посещения исторических мест в Иерусалиме и в Израиле до создания комфортных бытовых условий. ... Вне всякого сомнения, за десять дней семинара в каждом из нас произошёл рост: профессиональный, когда полученные знания, методические приёмы и разработки мы будем применять в работе с учениками, их родителями и коллегами, но и внутренний, общечеловеческий рост открытия в себе нового, расширения кругозора и совершенствования личностных возможностей.

Мы не ставим точку в этой работе, а лишь многоточие, так как новые вопросы и новые ориентиры в работе способствуют дальнейшим размышлениям, исследованиям, поискам...

Современное поколение хочет знать свое прошлое, стремится по крупицам собрать и восстановить правду, ка-

кой бы она не была. Вот почему тема Холокоста как свидетельство страшных преступлений и злодеяний против человечества будет актуальной во все времена: и вчера, и сегодня, и завтра, как тема добра и зла, совести и чести, порядочности и благородства. Это является частью нашей истории, мы должны изучать и, главное, помнить. Помните, для того чтобы такого не повторилось, чтобы об этом знали мы, наши дети и дети наших детей. Наша цель — память, память о прошлом, ради жизни сегодня, ради будущего.

Акифьева Инна Владимировна,

Херсонская общеобразовательная школа I—III ступеней №45

*Херсонского городского совета,
учитель истории и права*

Валентий Людмила Ивановна,

Херсонская специализированная школа I—III ступеней №52

*с углублённым изучением украинского языка Херсонского
городского совета, заместитель директора по УВР,*

учитель истории и обществоведения

Гончаренко Любовь Анатольевна,

*Коммунальное высшее учебное заведение «Херсонская академия
непрерывного образования» Херсонского областного совета,*

*доцент кафедры теории и методики преподавания гуманитарных
дисциплин, кандидат педагогических наук, доцент*

* * *

Впечатления о семинарах-школах

(лето 2013 г., Полтава — осень 2013 г., Иерусалим)

«Изучаем историю не для школы, а для жизни», — говорил Сенека. И в очередной раз мы, учителя истории, в этом убедились. Казалось бы, проработав в школе по 20—25 лет, ты знаешь многое, многое передал своим ученикам, старался выпустить их в жизнь достойными людьми. В наше непростое время очень важно, чтобы они обладали не только знаниями, но были еще хорошими людьми, могли толерантно относиться к другим, могли сопереживать и никогда не нести зло другим.

Судьба предоставила нам, учителям, еще раз возможность не только обогатить свои знания, но и эмоционально возвысить наши души, заставила нас встряхнуться от обыденности и задуматься о прошлом. Наверное, все это было сделано неспроста, а для того, чтоб мы могли, пропустив это все через себя, донести до молодого поколения некоторые истины. И истинный смысл всего — «быть Человеком».

Летом 2013 г., по приглашению Украинского центра изучения истории Холокоста, группа преподавателей из Республики Молдова отправилась в город Полтаву, где прошел международный семинар по изучению истории Холокоста. В начале ноября 2013 г. мы были приглашены в Иерусалим для продолжения изучения этой проблемы.

Хочется отметить преемственность в проведении семинаров, что прослеживается в проведении лекций, практикумов, а также в пересылаемых Украинским центром по изучению Холокоста материалов по данной проблеме. Материалы были уникальны, как и сами лекторы, которые своим энтузиазмом, эрудированностью и человеколюбием зарядили и нас.

На семинаре в Полтаве нашему вниманию была представлена лекция М. Тягло «Идеология XIX—XX вв. Тоталитаризм: нацизм и сталинизм. Психология тоталитарного государства и его граждане», лекция В. Нахмановича «Нацистская идеология и антисемитизм в контексте идейной истории Европы», а также практикум В. Боброва и М. Тягло «Нацистская идеология и ее особенности». На семинаре в «Яд Вашем» нашему вниманию были предложены лекции И. Абрамски «Нацистская идеология и евреи», А. Зельцера «Советское еврейство между двумя мировыми войнами» и др. Все прослушанные и изученные материалы создают полную картину положения людей, в том числе и евреев по национальности, в тоталитарном государстве. Но не только этим они ценны. Лекции заставили нас совсем по-другому отнестись ко многим, казалось бы, известным нам вопросам и темам. Мы теперь сможем легко ответить на вопрос наших детей: «А почему именно евреев уничтожали нацисты?»

Необходимыми и важными, на наш взгляд, являются материалы лекции Н. Резниченко «Отображение темы Холокоста в литературе», предложенные на семинаре в Полтаве, и как продолжение данной тематики лекции Н. Сигал «Тема Катастрофы в кино», Ф. Драчинского «Тема Катастрофы в искусстве» и предоставленные слушателям семинара материалы З. Копельман «Тема Катастрофы в литературе». Полученная информация, безусловно, поможет в преподавании истории Холокоста и воспитания толерантности у учащихся постсоветского пространства.

Свободное, легкое общение в ходе семинара в Иерусалиме, интересная интерпретация ряда вопросов, представленных на лекциях по темам: «Еврейский народ — между верой и историей» д-ра З. Дашевского, «Антисемитизм в исторической перспективе (от Средних веков до Нового времени)» д-ра З. Бара, «Структура еврейской общины — от Средних веков до Нового времени» д-ра И. Лурье. «Геноцид и Катастрофа» д-ра Р. Ваго, «Региональные особенности Катастрофы на Украинских территориях» д-ра А. Подольского, раскрыли скобки в понимании ряда тем и вопросов, вызвали интерес и способствовали воссозданию более полной картины в истории Холокоста.

Предметом особой методической ценности семинаров в г. Полтава и в «Яд Вашем» являются предложенные практикумы и презентации методических пособий. Например, на семинаре в Полтаве был предложен практикум А. Войтенко «Методики использования свидетельств очевидцев на уроках в школе», своего рода дополнением и продолжением данной темы явился просмотр и обсуждение фильма под руководством Н. Сигал: «Для тебя откроются небеса. История Малки Розенталь». В «Яд Вашем» участникам семинара была предложена выставка-практикум о еврействе в Польше «Голоса и лица ушедшего мира» который позволил соприкоснуться с эпизодами жизни представителей различных слоев польского еврейства, используя ассоциативный метод в воспроизведении одной предполагаемой улицы города Варшава. Презентация учебных пособий и фильмов «Яд Вашем» и проектов фонда «Генезис» А. Ринненберг — «Детские мечты» (альбом детских историй), «Те, кто остался в живых» (фильм-история Сергея Сушона), «Кто за руку меня веет» (история Феликса Сорина), презентация учебного пособия К. Нотариуса «Тропую памяти» и презентация-практикум учебных пособий Н. Сигал «Альбом Аушвиц» и «Транспорт», а на семинаре в Полтаве Н. Сигал представила учебное пособие «Три куклы» — предложенные учебные пособия по-

звolyають різноманітно і результативно преподавати теми по історії Холокосту, используя методи-размышления: структурованне ессе, «Двучастний дневник», рецензия на інтерв'ю, аргументация собственного мнения. Наличие в пособиях різноманітних історических істочників и мнений, свідельств очевидцев событий поможет преподавателю вызвать интерес к теме у каждого ученика. Участникам семинара в «Яд Вашем» довелось зустрітись с непосредственными очевидцами событий Катастрофы Маней Бигуновой и Зеевом Гофманом, рассказы которых являются бесценными в настоящее время. Кроме того, участница семинара Екатерина Леситска занимается поиском свідельств, связанных с историей семьи З. Гофмана, что вызвало больший интерес к этой встрече. Экскурсии в Музей Израиля, проводимая гидом Р. Златопольской, а также посещение исторической экспозиции музея «Яд Вашем» под руководством М. Поллак-Розенберг и экскурсии по Долине Общин и по аллее Праведников Мира под руководством Н. Сигал являлись значительным дополнением к курсу лекций и практикумов.

Насыщенность программы семинаров в г. Полтава и в «Яд Вашем» в Иерусалиме отнюдь не вызывала усталости, даже вызывала особый эмоциональный подъем у участников. Нужно отметить, что, несмотря на то, что наша

группа была интернациональной, мы были единым целым организмом. Казалось, что мы знаем друг друга давно. То взаимообогащение при общении было не исключением, а закономерностью, подтверждающей, что мы все мыслим одинаково, что мы можем сострадать, что мы идем в правильном направлении в вопросах воспитания подрастающего поколения. Все полученные материалы на семинарах и учебные пособия, а также присланные материалы на электронную почту каждого участника, несомненно, окажут неоценимую помощь в преподавании тем, связанных с историей Холокоста.

*Наталья Николаева,
преподаватель высшей дидактической степени,
теоретический лицей им. А.С. Пушкина,
г. Кишинев, Республика Молдова*

*Наталья Панчева,
преподаватель высшей дидактической степени,
районный теоретический лицей им. М. Губогло,
г. Чадыр-Лунга, Республика Молдова*

*Ольга Мардарь,
преподаватель I дидактической степени,
теоретический лицей им. Г. Гайдаржи,
г. Комрат, Республика Молдова*

НАУКОВО-МЕТОДИЧНИЙ СЕМІНАР «ІСТОРІЯ ГОЛОКОСТУ НА ТЕРЕНАХ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ ТА ПОЛЬЩІ», 7–12 грудня 2013 р.

Український центр вивчення історії Голокосту у співпраці з Державним Музеєм Майданек (Республіка Польща) і Центром міської історії Центрально-Східної Європи (м. Львів) та за підтримки Claims Conference провели 7–12 грудня 2013 р. черговий, вже шостий щорічний науково-методичний семінар для викладачів історії та суспільних дисциплін університетів та середніх навчальних закладів України, а також для молодих українських науковців «Історія Голокосту на теренах Західної України та Польщі». Семінар складався з лекцій та дискусій, а також відвідань меморіальних місць, пов'язаних з трагедією Голокосту на теренах Західної України та Східної Польщі. Пропонуємо читачеві рефлексії учасників семінару.

* * *

Всім відомий вислів про те, що історію потрібно знати, аби не повторювати раніше здійснених помилок. Існують різноманітні засоби осягнення минулого. Завдяки їх комплексному використанню досягається найбільш вагомий результат — нова інформація відкладається не лише у пам'яті, вона проходить крізь душу і серце. Саме такий підхід був покладений в основу проведення науково-методичного семінару для викладачів історії та суспільних дисциплін середніх та вищих навчальних закладів України «Історія Голокосту на теренах Західної України та Польщі». Змістовні екскурсії, лекції, презентації, дискусії, міжособистісне спілкування, знайомство із захопленими своєю справою людьми — це далеко не повний перелік тих форм роботи, які поєднав у собі семінар.

Не менш важливо, що розгляд такої складної проблеми організатори побудували на компаративістських засадах. Реалізація політики «остаточного розв'язання єврейського питання» на теренах Східної Польщі і дистрикту «Галичина» та Райхскомісаріату «Україна» відрізнялася засобами (створення і функціонування концентраційних таборів, таборів смерті та геттоїзація), етапами і масштабами (що, в першу чергу, зумовлювалося чисельністю єврейських громад). Однак її загальним результатом стало знищення мільйонів людей за національною ознакою, життя кожного з яких мало не аби яку цінність. Чимало доль євреїв, котрі пережили трагедію, і тих, хто загинув, вдалося реконструювати дослідникам. Саме крізь призму людської долі ми намагалися на семінарі осягнути складні питання поведінки, можливостей, ролі окремої людини в екстремальних умовах. І це знову були порівняння — порівняння вибо-

ру, дій, емоцій. І не лише жертв, але й рятівників, свідків, спостерігачів і катів. Кожен з них керувався своєю мотивацією, виявляв людяність, байдужість, або надзвичайну жорстокість. А чи можемо ми дати однозначну відповідь на запитання — на які внутрішні поривання були б здатні, якби опинились у такій ситуації? До таких роздумів нас спонукали лекції і презентації працівників Меморіалів на місцях колишніх нацистських таборів Майданек, Собібор, Белжець. А також до розуміння того, що історія — це не лише узагальнення, тенденції і певні закономірності, а, у першу чергу, складна мозаїка, переплетіння людських життів, які досить часто важко проаналізувати навіть досвідченим дослідникам.

Працівники меморіальних комплексів проводять велику наукову роботу в царині вивчення історії Голокосту. У її основі — пошук, введення у науковий обіг та аналіз різних за походженням джерел (документація нацистських таборів, спогади, фотодокументи, так звані «грипси» — записки, що передавалися з таборів на волю, матеріали археологічних досліджень та ін.). Лекції доктора Роберта Кувалека, Войцеха Ленарчика, Ані Войцік, Томаша Ханейко та ін. дозволили учасникам семінару познайомитися з її основними результатами.

Але не лише вивчення минулого, але й збереження пам'яті — таке складне і важливе завдання намагаються реалізувати працівники Меморіалів на місцях колишніх нацистських таборів Майданек, Собібор, Белжець. Пошук нових форм роботи, абсолютна відмова від формального підходу покладені в основу діяльності Меморіалів. У цьому нас переконали експозиції і виставкові зали, а головне — зустрічі з людьми, які там працюють. Небайдужість, відданість справі, професійні знання дозволяють їм змусити кожного відвідувача мислити і переживати. Велика робота проводиться з школярами, і це дуже важливо, адже без спадковості історичної пам'яті не можна діяти сьогодні і творити майбутнє. Особливе враження справив доктор Роберт Кувалек, і не лише тому, що постійно перебував з групою учасників семінару, читав лекції, проводив екскурсії. Володіння матеріалом, глибина його подання, відвертість і справжність (без краплини фальші) — все це викликає надзвичайну повагу до цієї людини.

У ході семінару нам вдалося також зрозуміти на якому високому рівні вирішується у Республіці Польща питання меморіалізації пам'яті, і що це є турботою як державних інституцій, так і громадських організацій. Кожному з учасників закарбувалися в пам'яті поєднання історичних реалій і символізму Меморіалів на місцях колишніх нацистських таборів Майданек, Собібор, Белжець. Тут все сьогодні мовчазно нагадує про тих людей, які були безневинно вбиті і знайшли свою дорогу в небо. Пам'ять — у кожному камені, монументі, написі, дереві. Пам'ять і пересторога — це не піддається раціональному поясненню, це не повинно повторитися ніколи.

Відвідання міст Люблін, Замосць, Влодава, містечок Травники, Белжець показало, на скільки різними, але одночасно впливовими можуть бути засоби меморіалізації пам'яті — постійно увімкнутий ліхтар у Любліні, величезні фото людей на стінах старих будівель (мешканців міста кінця XIX — початку XX ст., Люблін, Влодава), створене школярами у м. Травники графіті «Непересічна історія маленького містечка», синагога м. Влодави, в якій функ-

ціонує музей юдаїки, Ротонда м. Замосць, де увічнена пам'ять жертв нацизму, волинської трагедії. Цей перелік можна продовжувати, цьому варто повчитися у наших сусідів, адже саме такі засоби допомагають зрозуміти кожній людині, що історія — це не якесь далеке від нас минуле, що вона стосується кожного з нас. Як багато в цьому напрямку потрібно зробити в Україні, ми зрозуміли, згадавши екскурсію єврейськими місцями Львова, яка відбулася у перший день семінару.

*Валентина Надольська
к.і.н., доцент Волинського національного університету, Луцьк*

* * *

Тиша і Нікого.
Перетворились в Тіні,
Замовкли Назавжди,
Загубились в Часі,
Зникли із Землі...
Лиш небо й вітер,
Сум й Надія,
Все, що відчували ми тоді...

... Усі дні були надзвичайно насичені відвідами пам'ятних місць, лекціями, обговореннями та рефлексіями учасників семінару. Так, перший день семінару ми провели у Львові, де мали екскурсію єврейськими місцями міста від П. Ольги Педан-Слепухіної. Шкода, що часом про місця, де були колись синагоги чи міква, місцеві мешканці часто не мають ані найменшого уявлення. Цього ж дня ми мали теоретичну частину у Центрі міської історії, де спробували зануритися у проблеми єврейської спільноти у міжвоєнний період та на початкових етапах війни. До всього, ми також побували на станції Клепарів, звідки відбувалися депортації єврейського населення до Белжецю, та біля пам'ятника на місці Янівського табору.

Наступні дні ми провели у Любліні, де д-р Роберт Кувалек провів екскурсію єврейським Любліном та розповів, яким чином пам'ятають єврейське минуле сучасні люблінці. Для прикладу, на межі колишнього гетто одна з міських організацій встановила ліхтар, котрий світиться цілодобово на знак пошани колишніх єврейських мешканців Любліна. Ми також мали теоретичну частину, де довідалися про загальну ситуацію довкола історії табору смерті Майданек, операції «Райнхард» та «Ернтефест», викладання історії Голокосту на прикладі особистих джерел тощо. Одним з найбільш емоційних епізодів перебування у Любліні став спільний перегляд та подальше обговорення фільму «З Галичини до Ааргау». Це історія Єжи Чернецького, одного з небагатьох галицьких євреїв, котрі пережили війну, про повернення до рідних місць після багатьох років за кордоном та про виклики, які стоять сьогодні перед українсько-єврейською спільною пам'яттю.

Окремо ми відвідали музей Майданека, де збережено або відбудовано деякі будівлі, бараки та навіть газові камери. Приголомшливим видовищем стали величезні контейнери з сотнями і тисячами чийогось колись взуття... На території меморіалу наша група відвідала нову виставку, присвячену депортованим мешканцям Замойщини. Крім цього, працівники музею розповіли про роботу архіву та

навчальної частини з відвідувачами, зокрема з школярами на місці табору.

Наступними днями ми відвідали єврейські місця Замостя, місцевість колишнього концентраційного табору Травники. Саме у Травниках ми побачили, як діти в пам'ять про історію свого містечка під час Другої світової війни зреалізували творчий проект з розпису огорожі. У проміжку між подорожами ми відвідали красиву збережену синагогу у Влодаві, на вході до якої стоять три символічні фігури рабина, католицького ксьондза та православного священника. Після цього наша група поїхала до колишнього табору смерті Собібор, досі захованого посеред лісистій місцевості. Таблиці з історією та фото табору, кілька символічних пам'ятників, насип на місці колективного поховання, невеликий музей, археологічні розкопки... Найбільше вразила «Дорога у небо», яка вела прибулих людей до газової камери, а сьогодні рясно вкрита камінцями з написами імен загиблих в Собіборі. Подекуди зустрічаються камінці взагалі без написів, які вшановують тих, чиї імена так і залишилися невідомими історії...

Деякі з особистих фото депортованих до табору «Майданек». З архіву Державного музею «Майданек»

Останнім місцем, де працювала наша група, був колишній табір смерті Белжець. Як і Собібор, Белжець не зберігся, оскільки табір був зруйнований ще під час війни. Натомість сьогодні ми побачили символічний меморіал, вкритий у день відвідин густим туманом та снігом. Стіна з іменами загиблих навпроти стели з цитатою із книги Іова. Доріжки з назвами міст на кількох мовах, звідки людей привозили на смерть до табору, більшість з яких були саме з Галичини... Поля з чорно-сірого каміння, які вказують на місця масових поховань. Шпали в одному з кутів, які втілюють спалені колись тіла, задушених газом... Крім оглядин самого меморіалу, ми мали окрему екскурсію у музеї від п. Томаша Ханейка. Експозиція охоплювала не лише саму історію Белжеця, а ширший контекст передісторії Голокосту з увагою на Дистрикті Галичина у пізнішому періоді. У той же день ми мали теоретичну частину від працівників музею, зокрема п. Ярослава Йонця, п. Еви Копер, д-ра Роберта Кувалека, а також про український контекст від д-ра Анатолія Подольського. А закінчити хотілося б словами, які прозвучали протягом виступу п. Еви Копер у Белжеці: «Вони були вбиті, але не можна, щоб вони загинули у нашій пам'яті... Пам'ятати — значить зберігати себе»...

Ольга Колесник,

аспірантка Українського католицького університету, Львів

* * *

... Підсумовуючи навчально-методичний семінар для себе, я багато дізналася нового, дещо переосмислила, змінила погляди на викладання теми «Друга світова війна». Семінар важкий як морально так і фізично. Але організатори: Державний музей Майданек, Український центр вивчення історії Голокосту, Центр міської історії Центрально-Східної Європи м. Львова робили все можливе, щоб ми побачили, почули якнайбільше.

Тамара Шепелявенко,

учитель-методист, Заслужений працівник освіти України
Ставівської ЗОШ I – III ст. Кагарлицького району

* * *

Місця життя, смерті та пам'яті...

... Львів та Люблін сьогодні — це міста сусідніх держав. Але їх об'єднує спільне історичне минуле. У період нацистської окупації часів Другої світової війни — це територія Генерального губернаторства. Група українських вчителів мала можливість побачити місце колишнього Львівського гетто та Янівського табору, станцію Клепарів, звідки відправлялися транспорти у табір смерті Белжець. Історія Голокосту в Галичині — одна з найтрагічніших сторінок Шоа. Цілий субетнос — «галицьке єврейство» — практично повністю знищено нацистами та колаборантами. ...Задумаємось. Є лише пам'ятні знаки жертвам Янівського табору та Львівського гетто. Чи може бути в XXI ст. наша пам'ять про жахливу трагедію людства XX ст. такою глухою, сліпою, такою безпам'ятною?

Практично через добу ми ходили вуличками Люблінського гетто. Величезні фотографії з єврейського довоєнного життя у вікнах будинків «розповідають» індивідуальні історії. Трагедія Голокосту — це трагедія не просто людства — це трагедія кожної людини. Із 120 тис. єврейського населення Любліна до війни пережили нацистську окупацію лише 200 чоловік. Проводилася тотальна депортація євреїв Любліна у Белжець — складова операції «Райнхард». Не дає забути про ті події ліхтар, що світить постійно вже протягом багатьох років при вході у Люблінське гетто. Це красномовний символ пам'яті жертв Голокосту, орієнтир-вказівник для людства на шляху до толерантності та прав людини. Своєрідним символом-застереженням є вулиця Замкова, №7 — єдина будівля з цілої вулиці, що вціліла під час пожежі у Люблінському гетто. Гетто — елемент геноциду. Примусове переселення та ізоляція сприяли швидкому знищенню єврейських громад Львова та Любліна.

Екскурсії в Державному Меморіальному комплексі Майданек-Собібор-Белжець проводяться в будь-яку погоду. Кожен крок на цих багатогектарних територіях нацистських таборів — зближення з тими, хто невинно був знищений. Кожен камінчик та деревце — німі свідки Голокосту. Кожна свічка та квітка — пам'ять про жахливі масштаби Катастрофи. «Дорога в небо» була головною дорогою у таборі смерті Собібор. Пройшовши нею, тут загинуло понад 180 тис. євреїв з різних країн Європи. Вшановуючи пам'ять цих людей, уряди багатьох європейських країн встановили меморіальні дошки.

Та чомусь українською мовою дошки немає... Музейні експозиції в Майданеку, Собіборі та Белжеці переконливо доводять, що історія Голокосту — історія вибору людини в екстремальних ситуаціях. Щоденного вибору людини-жертви та людини-ката.

Задумуємось. Ті, хто здійснили Голокост, виконували закони своєї держави. Як звичайні люди стають злочинцями?

Персональні історії євреїв, що пережили чи не пережили Голокост ми чули під час екскурсій, теоретичних занять, перегляду фільмів. Побачили типологію доль, але кожна історія особлива, має свою специфіку. Під час дискусій обговорювали: узагальнювати ці історії чи складати мозаїку з персональних свідчень, які, безумовно, є цінним історичним джерелом.

... Майданек — це не лише меморіальний комплекс, а освітній центр, в якому проводиться навчання для учнів, студентів. Спеціалістами комплексу використовується педагогіка пам'яті, яка дає можливість учням на підставі представлених матеріалів, зробити певні висновки. Коли досягнув сам, спираючись на джерела, тоді такі факти краще запам'ятовуються. Заняття «Світ за дротом» дає краще зрозуміти реальне, неідеалізоване життя в'язнів, їхні непрості взаємовідносини, мрії, думки. Живі свідки — найголовніше джерело подібних занять. Заняття «Ми були лише номером» передбачає використання документів, артефактів, предметів того періоду. Наскільки красномовними вони можуть бути, наскільки учні та студенти зможуть подивитися на ці речі очима в'язня та сучасної людини, настільки логічними та реалістичними будуть судження молодого покоління. Такі заняття не можуть не впливати на формування загальнолюдських цінностей.

Задумуємось. В Україні, на жаль, відсутня державна практика створення при музеях та меморіальних комплексах освітніх центрів. В таких місцях можна говорити з учнями, студентами про поведінку, егоїзм та толерантність...

Мені, учителю історії, що викладає факультатив «Історія та уроки Голокосту» в школі, участь у семінарі стала найважливішою подією року. Це були своєрідні курси підвищення кваліфікації, що організувала громадська організація Український центр вивчення історії Голокосту.

*Тетяна Москаленко,
заст. директора з навчально-виховної роботи Богуславецький
навчально-виховний комплекс «Загальноосвітня школа І–ІІІ
ступенів» ім. М. Максимовича, Черкаська область*

* * *

... Особисто для мене, найважливішою складовою семінару було відвідування меморіальних місць, пов'язаних з історією Голокосту та порівняння культури пам'яті про нього в Україні та Польщі. Оскільки я вже раніше неодноразово був у Львові і на той момент вже добре знав про важке становище, пов'язане з вшануванням пам'яті жертв Голокосту та жертв нацизму загалом в Західній Україні, то для мене було актуальне відвідання місць пам'яті в Польщі. Відвідавши меморіали на територіях колишніх таборів смерті в Майданку, Собіборі та Белжеці, мені в черговий раз стало соромно за свою державу, оскільки в Україні не-

має жодного меморіалу, який хоча б наближався за якістю до польських меморіалів.

Меморіал на території колишнього табору смерті Майданек вражає тим, що більшість об'єктів на його території є автентичними. Особисто мене вразили чисельні пари взуття в'язнів, які залишились після загибелі їх власників. Защемило серце, коли увійшов до приміщення, де була газова камера. Відчував біль, коли підходив до мавзолею з людським попелом. Дуже вразило, що в Польщі вшанували пам'ять нашого земляка, отця Омеляна Ковча (Праведник народів світу) пам'ятною плитою. А на своїй Батьківщині він залишається ненагородженим героєм України.

Якщо меморіал на Майданку вражає своєю автентичністю, то меморіал в таборі смерті Белжець вражає своїм символізмом. Творці цього музею під відкритим небом вклали символи в кожен дрібниці. Про них довго можна говорити, але краще їх побачити, бо словами передати враження дуже важко.

Група учасників семінару з України

Приємно дивує ентузіазм польських учнів. На території одного з концтаборів у містечку Травніки (де також розміщувалась школа для підготовки вартових в таборах смерті) стіна розписана високохудожніми графіті, де яскраво змальовується пекельне життя в таборах. І зробили ці малюнки діти, що вражає...

Для себе я також відзначив якість меморіалу «Ротонда» в Замосці, який був створений в одному з фортиків Замосцької фортеці, де в роки Другої світової війни був концтабір. Цей меморіал був побудований таким чином, щоб вшанувати всі етнічні та соціальні групи в'язнів цього табору. На мою думку, це корисний досвід для майбутньої меморіалізації аналогічних таборів в Україні (зокрема табору для військовополонених у львівській Цитаделі).

Р. S. Цьогорічний семінар проходив у надзвичайно важкий для нашої країни час, у зв'язку з неспокійними подіями на Майдані. Багато учасників семінару, включаючи і мене, були душею одночасно і в Польщі, і в Україні, страшенно переживаючи за рідних, друзів та країну. В ці дні моральна підтримка і польських лекторів, і навіть пересічних поляків була дуже важливою. Тому я дуже вдячний польським колегам за гостинність та підтримку.

*Михайло Мартиненко,
волонтер Українського центру вивчення історії Голокосту,
студент історичного факультету Київського національного
університету ім. Т. Шевченка*

ОСВІТНІ ПРОЕКТИ ЦЕНТРУ

ДРУГИЙ СЕМІНАР ДЛЯ УЧНІВ ТА ВЧИТЕЛІВ ЗА ПРОЕКТОМ «ЗАХИСТИМО ПАМ'ЯТЬ. ЗАХИСТ ТА МЕМОРІАЛІЗАЦІЯ МІСЦЬ МАСОВИХ ПОХОВАНЬ ЄВРЕЇВ УКРАЇНИ ПЕРІОДУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ»

20–22 грудня 2013 р. в Києві відбувся Другий поглиблений семінар для учнів та вчителів, учасників міжнародного проекту «Захистимо пам'ять. Захист та меморіалізація місць масових поховань євреїв України періоду Другої світової війни». Проект фінансується Міністерством закордонних справ Німеччини, координований Берлінським офісом Американського єврейського комітету (АЕК) та виконується Українським центром вивчення історії Голокосту. Семінар мав на меті підсумувати дослідницьку та освітню діяльність учасників в рамках проекту.

Учасники семінару, учні та вчителі зі шкіл Львівщини, Рівненщини та Волині, півроку працювали, досліджуючи місцеву історію, збирали інформацію в архівах, брали інтерв'ю у старших людей, свідків подій Другої світової війни. Результатами цих досліджень стали брошури, буклети, карти, фото-колажі, відео-презентації. Усі ці різноманітні матеріали були представлені юними дослідниками і викликали великий інтерес у присутніх. Презентації продемонстрували не тільки високий рівень дослідницьких робіт, але й показали зростання інтелектуальних та моральних якостей їхніх авторів. Під час семінару було презентовано 9 проектів і створено виставку дослідницьких матеріалів.

У плані семінару були проведені лекції, дискусії та практикуми. Вступну лекцію «Голокост, геноцид, злочини проти людяності: актуальність вивчення, дослідження, пам'яті сьогодні» для учасників прочитав директор УЦВІГ А. Подольський. Під час практичних занять О. Педан-Слепухіна та В. Бобров познайомили учнів та вчителів з матеріалами нового посібника «Де починаються права людини» і працювали над темами: «Ідентичність та людська гідність» і «Заборона дискримінації».

Ввечері першого дня семінару відбувся перегляд фільму «З Галичини в Ааргау: шлях одного європейця єврейського походження». Обговорення фільму провів викладач історії з м. Хмельницького М. Тімков.

На завершення семінару учасники взяли участь у подільній дискусії: «Місця пам'яті та відновлення пам'яті: Як відтворити зниклу пам'ять про єврейські громади за відсутності євреїв? Навіщо це робити? Що нагадає нам про інші культури та народи, які колись жили поруч?». Під час обговорення представник Берлінського офісу АЕК О. Вроблевська,

Момент захисту проекту з історії та меморіалізації загибелі євреїв м. Рава-Руська

схвально висловилися про результати дослідницької роботи учасників, познайомила з ходом створення меморіалів на місцях масових розстрілів у м. Рава-Руська на Львівщині, у с. Кисилин на Волині та с. Острожець на Рівненщині. Важливість збереження пам'яті про жертв Голокосту у пілотних місцевостях проекту відзначалася усіма учасниками. Вони мають намір продовжувати таку роботу і висловили бажання брати участь у подальших заходах, які планується провести у наступному році.

Кожного вечора після закінчення роботи учні і вчителі мандрували Києвом. В останній день семінару для учасників було організовано екскурсію єврейськими місцями, яку провів відомий знавець Києва М. Кальницький. Учні мали змогу на власні очі побачити місця, про які чули або читали у книжках.

Триденна зустріч ще більше згуртувала учасників, перетворила їх на команду однодумців.

*Ольга Педан-Слепухіна,
вчитель історії ЗОШ № 65, методист, Львів*

МЕТОДИЧНІ РОЗРОБКИ ВИКЛАДАЧІВ

НЕСТАНДАРТНІ СТАНДАРТИ

Відомо, що існуюча шкільна програма надає дуже обмежені можливості для розгляду історії Голокосту в курсі всесвітньої історії. Зважаючи на виховний аспект теми та її значущість в контексті історичної пам'яті, думаючим учителям доводиться, відверто кажучи, творчо «викручуватися» з цієї ситуації. Освітняки неодноразово констатували й обговорювали таку прикру реальність, пропонуючи певні варіанти її подолання, зокрема, у вигляді різноманітної позаурочної й проектної діяльності.

У даній публікації не маємо наміру повертатися до цих дискусій. Запропонуємо лише один із варіантів того, що можна витиснути зі «стандартного» уроку в 11 класі. Якщо, звісно, вчитель скористається лавіркою в програмі й зможе виділити зазначену в ній тему «Голокост» в окремий урок. Для цього можна і, на наше переконання, потрібно використати регіональний матеріал, підібрати певний ілюстративний ряд на розсуд самого вчителя.

У поданому уроці використано, серед іншого, матеріали і методіку проекту «Захистимо пам'ять», про який неодноразово інформували бюлетені УЦВІГ.

Всесвітня історія (академічний рівень, рівень стандарту), 11 клас.

Тема уроку: Голокост.

Вид уроку: Засвоєння нових знань (круглий стіл).

Мета: показати трагедію Голокосту як екстремальне порушення прав людини, як частину всесвітньої та національної історії, пробудити емпатію учнів у контексті збереження історичної пам'яті.

Цілі уроку:

- розглядати тему на прикладах конкретних людських долі;
- навчити учнів орієнтуватися у відповідних історичних термінах;
- закріпити навички роботи учнів з історичними джерелами (фотоматеріали, тексти, таблиці);
- актуалізувати важливість теми для сьогодення.

1. Термінологія і хронологія Голокосту.

Актуалізуючи знання учнів, учитель на початку уроку демонструє довоєнне фото однієї з єврейських сімей, яка стала жертвою Голокосту. Зазначає, що наше завдання — з'ясувати, що ніс мільйонам таких сімей нацистський «новий порядок» і окупаційний режим.

Мотивуючи вивчення теми, вчитель проводить бесіду з приводу термінології.

Запитання:

- Чи знайомі ви з терміном «Голокост»?
- Що він означає?
- Які асоціативні поняття спливають у вашій пам'яті?

Можливі терміни до обговорення: Шоа, Катастрофа, геноцид, нацизм, расизм, антисемітизм, юдофобія, ксенофобія, дискримінація, гетто, депортація, окупація, айнзатц-

групи, СС, концентраційні табори і табори смерті, «новий порядок» тощо.

У ході бесіди закріплюються раніше вивчені терміни й засвоюються нові. Учні ілюструють свої думки, вибираючи відповідні фото, які знаходяться на столах перед ними. Учитель може також підкріплювати бесіду ілюстраціями на екрані. З висловлених учнями тверджень формулюється поняття «Голокост». Учитель пояснює походження слова та уявляє змістові акценти, підкреслюючи, що геноцид єврейства провадився нацистами на державному рівні.

Хронологічні рамки Голокосту з'ясовуються через запитання:

- Коли, на Вашу думку, розпочалася Катастрофа — 1933, 1939, 1941 року? Аргументуйте відповідь.
- Коли завершилася?

Учитель зауважує, що єдиної концепції щодо хронології Голокосту в історичній науці не існує.

2. Передумови і початок Катастрофи. Голокост від куль. Життя у гетто.

Послідовність нацистської антиєврейської політики розглядається через наступні запитання, відповідаючи на які учні опираються на знання, набуті в 10-му і вже в 11-му класах:

- Чому став можливим Голокост? (Антисемітизм, націонал-соціалістична ідеологія, позиція байдужих тощо).
- Чи одразу Гітлер наважився на знищення євреїв? (Нюрнберзькі закони, погроми, ідеї виселення тощо).
- Як Голокост відбувався на початку війни? (Розстріли — Голокост від куль, Бабин Яр, створення гетто тощо).

Неможливість негайного фізичного знищення багатомільйонного єврейського народу призвела до появи нових гетто.

Життя у гетто розглядається під час роботи з текстами і фото (додаються) в двох учнівських групах.

Перша група. Текст і фото — свідчення Леї Розенцвайг, Рава-Руська. Завдання:

- опишіть умови життя в гетто;
- назвіть обов'язки мешканців гетто;
- назвіть обмеження і заборони для мешканців гетто;
- наведіть приклади дискримінації євреїв.

Друга група. Текст — свідчення Цалека Переходника, Варшава.

Завдання-запитання:

- Яке становище займав автор у гетто?
- Чим пояснити його емоції?
- Чи зрозуміло з тексту, як склалася доля його сім'ї?
- Яких груп людей стосується текст? (Звернути увагу на позицію сторонніх спостерігачів)

Під час обговорення вчитель запитує:

- Яку роботу виконували учні?
- Що нового дізналися про життя у гетто?
- Які слова стали для учнів новими?
- Що вони відчували, працюючи з документами?
- Як різні джерела — текст і фото — допомогли у навчанні?

Учитель підкреслює, що фізичному знищенню євреїв передувало моральне приниження, що призводило до змін у свідомості. Це теж частина Катастрофи.

3. «Остаточне розв'язання єврейського питання» та його наслідки.

«Місточком» до цього пункту плану є попередні свідчення Цалека Переходника. Шляхом бесіди з використанням відповідних фото на екрані вчитель доводить, що так зване «остаточне розв'язання» означало перехід до продуманої системи вбивства, наслідком якої стало винищення 6 млн євреїв.

Ключові слова: Ванзейська конференція, концтабори і табори смерті (показати різницю), фабрика (конвеєр) смерті.

Приклад убивці: Адольф Ейхман.

Робота з витягом із протоколу Ванзейської конференції (таблиця). Запитання до учнів:

- Про що свідчить цифра 200 в графі «Албанія»?

Учитель уникає демонстрації натуралістичних фото, пропонуючи натомість види сучасних меморіалів на місцях таборів смерті в Польщі. Це заздалегідь готує учнів до підсумкового пункту плану.

Цій меті слугує й фото в'язнів Аушвіца, звільненого 27 січня 1945 р. Тому 27 січня проголошено ООН Міжнародним днем пам'яті жертв Голокосту.

4. Праведники народів світу.

Способи рятування євреїв. «Яд Вашем». Критерії пра-

ведництва. Внесок України. Праведник з нашого краю. (Бесіда за допомогою фотоматеріалів).

Випереджувальне диференційоване домашнє завдання;

- Випадок Шиндлера.
- Доля Анни Франк.

Запитання для роздумів на наступний урок:

- Від чого залежить моральний вибір людини?
- Чому нацисти Ейхман і Шиндлер такі різні?

5. Пам'ять про Голокост.

Фото з меморіалу «Яд Вашем», присвячене Катастрофі у нашому краї.

Запитання до обговорення:

- Що ми втратили під час Голокосту?
- Чи варто про це пам'ятати?
- Що таке меморіал в сучасному розумінні слова?
- Пам'ятати про Голокост — це пам'ятати про рідну історію?
- Як зберігається і як зберігати пам'ять про Катастрофу?

Фото неонацистської демонстрації в Європі.

Запитання для майбутнього есе:

- Тож чи винесли ми уроки з історії Голокосту? Закріплення знань.

Микола Тімков, вчитель історії

НВК № 10, м. Хмельницький

ПОЛЕМІКА

Віталій Нахманович:

УКРАЇНСЬКО-ЄВРЕЙСЬКЕ ПОРОЗУМІННЯ ПОТРЕБУЄ СВІТОГЛЯДНИХ ЗМІН¹

А. Портнов: Беручи до уваги байдужість Української держави, фрагментованість єврейського життя в Україні та численні фобії «нової русифікації», властиві значній частині національної інтелігенції, якими є шанси на те, що Голокост таки буде інтегрований до українського нарративу Другої світової війни? Чому, на Вашу думку, це важливо? І, до речі, як Ви оцінюєте згадане мною відчуття російської загрози, що повсякчас властиве багатьом нашим колегам?

В. Нахманович: Насправді, Ви навели класичний набір чинників, що, на думку багатьох, безпосередньо пов'язані з пам'яттю про Голокост, але, насправді, не мають до неї жодного стосунку. Точніше, не мають до тої пам'яті, що МАЄ постати. Саме з пам'яттю, тобто концептуальним баченням, а не нарративом, тобто переліком певних фактів. Дійсно, якщо йдеться про нарратив, то потужна єврейська громада, напевно, здатна проштовхнути до підручників описи найжахливіших епізодів Голокосту, небайдужа держава мала б це підтримати на догоду Європі, а відсутність «російської загрози» позбавить національно свідоме суспільство побоювання, що усе це буде використано лише з метою вчергове виставити українців споконвічними погромниками та поплічниками нацистів.¹

Але, як на мене, така інтеграція Голокосту до української історії нікому не потрібна. Тому що це, дійсно, буде лише механічне описування подій єврейської історії, хай і дуже трагічних, і таких, що відбулися на українських землях, але все одно «чужих». Тому що нове бачення історії Другої

світової війни потребує не просто додавання нових аспектів, ні, навіть, заміну одних фактів іншими. Нове бачення історії війни потребує нового розуміння причин її виникнення, умов, за яких прийшли до влади головні її винуватці: в Росії — більшовики, а в Німеччині — нацисти. Умов, за яких західні демократії виявилися неготовими протидіяти агресивному тоталітаризмові, а змушені були спочатку усіма силами намагатися задовольнити апетити одного диктатора, а потім вдатися до союзу з іншим. Ми маємо зрозуміти, чому перша половина минулого сторіччя пройшла за домінування не просто антиліберальних, а антилюдських ідеологій, практично, на всьому просторі від Атлантичного до Тихого океанів.

І лише в цьому контексті ми зможемо зрозуміти, у чому полягав справжній сенс Голокосту для його ініціаторів, чому нацисти вели проти євреїв війну на винищення, чому вважали саме їх причиною усіх світових негараздів. Разом з тим ми збагнемо, у чому полягає духовна (а не лише політична) спільність нацизму і комунізму, хто був «єврейями» у більшовицькій державі, а також чому ліберальний світогляд, насправді, за походженням є набагато ближчим до червоно-брунатних, ніж ми собі зазвичай уявляємо.

Саме таке бачення Голокосту і має бути інтегровано до нової української історії, що буде не просто історією українського етносу і нескінчених намагань створити незалежну державу, а стане органічною частиною історії людського духу і зневіри, християнського й постхристиянського світу, Європи і людства...

Що ж до «російської загрози», то вона полягає не в тому, що нас доєднують до нової імперії, хоча і таких спроб

¹ Закінчення інтерв'ю. Початок див. у попередньому числі бюлетеню «Уроки Голокосту», № 3 (35) 2013, с. 9–13.

не можна виключати. Набагато небезпечнішою та актуальнішою є загроза духовна. Сьогоднішня Росія уособлює сукупність цивілізаційних цінностей, на яких свого часу було зведено середньовічні ординську і московську держави, а згодом російську та радянську імперії. Ці цінності не просто віддають перевагу інтересам держави перед інтересами окремої людини, вони зводять державу до особи її очільника, а громадян — до його безправних рабів. Напевно, така відмова від свободи в обмін на позбавлення особистої відповідальності відповідає потребам більшості тамтешнього населення, не випадково, що у демократичному протесті у сьогоднішній Росії, як і на початку минулого сторіччя, непропорційну роль відіграють представники національних меншин, зокрема євреї. Але очевидно, що це несумісне з європейським вибором і взагалі з тим, що вже багато століть зветься Західним світом. Значна частина мешканців України, на жаль, готова підкоритися такій системі. Не знаю, чи то є лише наслідком декількох сторіч існування під московською владою, чи, справді, українці є ментально набагато ближчими до росіян, ніж собі уявляють наші прозахідні політики... Так чи так, саме це і є тим, що можна назвати справжньою «російською загрозою», і проти чого, до речі, непоганим щепленням було б, зокрема, і нове бачення історії Голокосту та інших геноцидів ХХ сторіччя.

А. Портнов: Одного разу Ви висловили дуже цікаве і провокативне спостереження про те, що загалом пам'ять євреїв України про ХХ століття компліментарна пам'яті радянській, оскільки дві ключові події останньої — Жовтнева революція та Велика Вітчизняна війна для євреїв означають, відповідно, скасування дискримінаційних законів та закінчення Шоа. Натомість, для українців обидві ці події означали поразку у боротьбі за державну незалежність. Тоді де і яким чином можливі узгодженість та порозуміння між українською та єврейською пам'яттю?

В. Нахманович: Для того, щоб знайти шляхи для порозуміння у цьому аспекті, треба зрозуміти, що колективна пам'ять не є чимось одвіку сталим. Пам'ять народу пов'язана із загальним баченням його історії, сучасності та, найголовніше, майбутнього, тобто з тим, що зветься ідеологією, світоглядом.

Сьогодні у єврейського народу в світі є три загальні моделі історичної пам'яті, пов'язані, відповідно, з різною світоглядною позицією. Перша — це традиційна, релігійна модель. Її основу складає пам'ять про історичні події, що відбулися, переважно, за біблійних часів. Саме на їх згадку встановлено усі основні єврейські релігійні свята та траурні дні: від Рош а-Шана (Нового року) — дня створення Світу та людини, до 9 ава — жалоби в пам'ять руйнування Першого та Другого храмів. Згодом до цього додавалися пам'ятні дні на честь подій, що були значимими для громад окремих країн, але база досі залишається спільною. Варто відзначити, що ця система передбачає смислові зміни у майбутньому, пов'язані із закінченням історії внаслідок приходу Машиаха, коли усі жалобні дні перетворяться на великі свята.

Інша модель пам'яті — ізраїльська, пов'язана із виникненням і розвитком держави внаслідок перемоги сіоністського проекту. Вона також пов'язана з історичними подіями від найдавніших часів, але такими, що символізують боротьбу за державну незалежність єврейського народу — від війни Макавеїв до повстання Бар-Кохби. Але

основний наголос робиться на історії сіонізму як політичної течії, проголошенні держави Ізраїль та війнах, що вона веде впродовж усього свого існування.

Нарешті, третю модель можна схарактеризувати як секулярно-діаспорну. Це пам'ять асимільованих євреїв різних країн, яких з єврейством пов'язує, фактично, лише зовнішній тиск, тобто антисемітизм. Відтак ця модель акцентує увагу на таких подіях, як погроми і переслідування, введення або скасування антиєврейських законів. Саме про неї мені йшлося, коли я говорив про пам'ять євреїв України, адже вони досі залишаються пострадянською асимільованою спільнотою.

Треба звернути увагу на те, як одні й ті ж самі події інтерпретуються у різних моделях пам'яті. Так, наприклад, ізраїльтяни високо шанують Макавеїв, що у II ст. до н.е. визволили країну від елліністичного селевкідського панування. Релігійна традиція також має свято, пов'язане з тими подіями — Хануку. Але це свято встановлено на честь дива, що сталося в очищеному Храмі після вигнання окупантів-поган. Власне ж Макавеї не стали героями релігійної традиції через те, що занадто поклалися на власні сили, ніж на Б-жу допомогу. Сама історія Макавейських війн до нас дійшла через християнську Біблію або секулярне історіописання.

Інший приклад. Як відомо, Голокост є центральною подією діаспорної пам'яті, спільною для секуляризованих євреїв у всьому світі. У державі Ізраїль теж є відповідний пам'ятний день, але зветься він Днем пам'яті Катастрофи і ГЕРОЇЗМУ й припадає на дату, пов'язану із повстанням у Варшавському гетто.

Українська історична пам'ять сьогодні також має дві основні моделі. Одна — націоналістична, пов'язана із боротьбою за створення незалежної української держави. Інша — постімперська, що розглядає історію українців у контексті спільної історії «трьох братніх східнослов'янських народів». Ці дві моделі так само демонструють різний погляд на одні й ті самі історичні події. Найяскравішим прикладом є ставлення до війни під проводом Богдана Хмельницького. Націоналістична модель робить наголос на її визвольнім характері, а постімперська — на возз'єднанні внаслідок неї України та Росії. Очевидно, до речі, що саме перша модель кардинально суперечить пам'яті пострадянського єврейства України.

Усе вищевикладене має призвести до висновку, що перспективи українсько-єврейського порозуміння залежать від перспектив зміни моделей історичної пам'яті в одного чи обох народів. Такі зміни можуть бути наслідком лише загальної зміни світогляду, тобто бачення цілей і перспектив історичного руху. Зрозуміло, що спрогнозувати їх напрямки сьогодні важко.

Хотілось би звернути увагу ще на один аспект. Вже багато років тривають спроби свідомого українсько-єврейського порозуміння. Але при цьому забувають, що обидві сторони діалогу не є монолітними. Тому, наприклад, коли українські діаспорні організації намагаються знайти спільну мову з політичною та інтелектуальною елітою Ізраїлю, це аніяк не впливає на стосунки двох народів на теренах України.

А. Портнов: В Україні надалі вельми поширене уявлення про те, що євреї в Україні завжди ставали на бік сильніших політичних сил. І про інерцію такого мислення

також варто говорити відверто. Йоханан Петровський-Штерн недавно видав англійською мовою книжку про євреїв, що зробили свідомий, як він пише, анти-імперський культурний вибір і стали українськими письменниками. Наскільки мені відомо, видавництво «Критика» готує переклад цієї праці. Які ще проекти, на Вашу думку, могли би посприяти подоланню обопільних стереотипів?

В. Нахманович: Ви знаєте, що занадто, то не здорово. Це я до того, що останнім часом політкоректність вимагає від нас забороняти самім собі навіть думати, не то що промовляти речі, які можуть когось образити чи які можна асоціювати з певними табу. А коли йдеться про євреїв, то стигмати Голокосту змушують усіх взагалі думати на воду. Мені здається, що це погана послуга, адже люди ж не сліпі й через таку поведінку ми у певний момент просто втрачаємо будь-яку довіру.

Тому треба визнати, що оце «поширене уявлення» та «інерція мислення» мають цілком реальне підґрунтя. Будь-яка діаспора у будь-якій країні завжди стоїть на боці домінуючої політичної сили. Звісно, якщо влада цілеспрямовано утискає діаспору й не надає їй можливостей для успішної інтеграції, ця діаспора або вдається до еміграції, або стає на бік опозиційних чи навіть революційних сил. Саме так сталося з євреями в останні десятиріччя існування Російської та радянської імперій, коли влада переходила до цілеспрямованих утисків, прямо визначивши, що євреї є небажаною спільнотою в державі.

Із такими проблемами стикаються у певний момент усі імперії, якщо вони від прогресистсько-об'єднувачих цивілізаційних проектів, що передбачають асиміляційну модель суспільства, переходять до консервативно-охоронних і обмежуються намаганням зберегти ідентичність державотворчого етносу. Причиною цього стає криза певної імперської ідеї, й відбивається вона, практично, на усіх етнічних або конфесійних меншинах. До речі, в останній період існування царської Росії та СРСР не лише євреї стали чи були поставлені в опозицію до чинного режиму.

Але все це стосується періодів цивілізаційної кризи. Якщо влада залишається відкритою до меншин, вони завжди будуть лояльними до неї та її суспільно-політичного проекту. Щодо євреїв, то ця лояльність може коливатися у межах від економічної інтеграції (як у першій Речі Посполитій) до повної культурної асиміляції (як у СРСР). Очевидно, що у ситуації, коли влада по-різному ставиться до різних спільнот, їх позиції щодо влади теж різняться. Саме така ситуація раз у раз виникала на українських землях.

За польських часів вони стали об'єктом економічної та релігійної колонізації, причому євреї виступали як агенти першої з них. Євреї не просто отримали у Польщі притулок від переслідувань у німецьких державах, польська соціально-економічна система залишила їм велику й привабливу нішу, де вони змогли створити справжнє «status in statu», тобто «державу у державі». Навпаки, українці виступали як об'єкт колонізації та експлуатації, відтак досягти порозуміння було важко.

Євреї та українці були близькими у своєму протистоянні владі в періоди криз імперій, коли знаходилися під тиском влади, але надалі їх шляхи знов-таки розходилися. Під час Визвольних змагань більшовицька влада через свої ідеологічні настанови виявилася найбільш лояльною до євреїв, як найбільш утисканих за царського режиму.

Водночас вона була рішуче налаштована проти української незалежності, позаяк мала на меті створення всесвітньої радянської соціалістичної держави. У сучасній же Україні євреї, що за часів СРСР майже повністю асимілювалися, почуваються некомфортно через те, що змушені змінювати свою мовно-культурну ідентичність.

Тут треба розуміти ще один аспект. Коли йдеться про політичну лояльність або напрями асиміляції цілої спільноти, немає сенсу обговорювати моральний бік питання. На жаль, у соціальних процесах гору беруть більш матеріальні аргументи. Про лояльність ми вже казали, щодо культурної асиміляції, то тут визначальними є також подальші соціальні перспективи. Масова асиміляція завжди йде у напрямку культурно й/або політично домінуючої спільноти. Допоки українська культура залишалася селянською культурою пригноблених верств, у євреїв не було аніякого сенсу пов'язувати із нею своє майбутнє.

На жаль, ця ситуація не змінилася докорінно й сьогодні. Отже, лише якщо Україна, з одного боку, утвердиться як політично й культурно незалежна держава, а з іншого, не обере закрити націоналістичну модель суспільства, вона зможе очікувати на лояльність з боку меншин, зокрема, євреїв.

Що ж до згаданої Вами праці Йоханана Петровського-Штерна, то якщо усіх лояльних українській справі євреїв можна перерахувати в одній книзі, це само по собі вже є доказом на користь моєї думки. Чи уявляєте Ви собі серйозну книгу, присвячену УСІМ євреям, що зробили внесок до російської, німецької чи американської культури?

А. Портнов: Нещодавно на великій конференції у Варшаві, присвяченій річниці Волинської різанини 1943 року, я вкотре почув заклик — цього разу від колишнього міністра закордонних справ Польщі Адама Данієля Ротфельда — про важливість надання митрополитові Шептицькому звання «Праведника народів світу». Я зауважив, що цю тезу пана Ротфельда, який вижив завдяки митрополитові, уважно занотував присутній на конференції посол Ізраїля (нота bene, посол України на цей захід не з'явився). На мою думку, питання Шептицького так само вимагає відкритої й принципової розмови. Який Ваш погляд на цю справу?

В. Нахманович: Якщо Ви вже згадали про Волинську трагедію, я не можу просто оминати цю тему, зважаючи на те, що відбувається навколо неї останнім часом. І спершу я хотів би зауважити, що мені особисто дуже неприємно, коли у зв'язку із цими подіями починають піднімати тему Голокосту. Взагалі вже довгий час Голокост використовують для політичних цілей, спекулюючи як на болісному ставленні євреїв, так і на тому, що у сьогоднішній Європі Голокост поступово став стрижневою подією історії ХХ сторіччя, одним із наріжних каменів сучасної європейської самоідентифікації.

Через те, що злочини інших режимів, зокрема радянського, відбулися поза межами Європи, європейці, природно, приділяють їм набагато менше уваги. Завдяки цьому ліва політична та інтелектуальна спільнота у світі отримала можливість використовувати Голокост для підтримки нехитрої тези про «гіршість» нацизму порівняно із комунізмом, а то й взагалі для виправдання сталінського режиму, мовляв, усі його злочини були спричинені необхідністю готуватися до війни з фашизмом. Цей аргумент радянське керівництво використовувало впродовж усього існування СРСР, а тепер він перейшов у спадок путинському режимові. Як наслідок, Голокост замість того, щоб стати подією-символом, що

знаходиться поза політикою й «звинувачує» усі тоталітарні режими та ідеології, перетворюється на зброю в руках ідейних і політичних нащадків одного із злочинців.

Так само використовують Голокост й у більш локальних контекстах, зокрема для звинувачення українського національного руху та політичних діячів часів Другої світової війни. При цьому вибудовується нехитрий ланцюг: ООН була антиєврейські налаштована, українські націоналісти деякий час були союзниками нацистської Німеччини, Райх здійснив Голокост, отже український національний рух є співвідповідальним за винищення євреїв. Очевидно, що тут проігноровано багато деталей. По-перше, союзниками або поплічниками нацистів у різний час виступали різні держави, у т.ч. три з чотирьох, що потім судили їх у Нюрнберзі. Власне й Польща 1938 р. залюбки взяла участь у розподілі Чехословаччини, отримавши Тешинську Сілезію. По-друге, негативне ставлення до євреїв коливається у діапазоні між «жидами» на паркані й газовими камерами. Тобто програмну позицію та реальні дії кожної політичної сили треба аналізувати конкретно. По-третє, участь окремих націоналістів у нацистських акціях винищення євреїв як членів місцевої поліції не може бути поставлено на карб цілої ООН або УПА. Нарешті, український національний рух часів війни не зводився до бандерівців та їх політичної й збройної діяльності. З іншого боку, так само очевидно, що проблему для спокійного розв'язання та оцінки зазначених питань становить і позиція наших сучасних патріотів, що вперто заперечують будь-яку «українську» причетність до злочинів воєнного часу.

Так само штучно тему Голокосту намагаються пов'язати із Волинською трагедією з метою визначити ці події як геноцид. Однак слід зазначити, що яким би великим не був волинський злочин, він радикально відрізняється від Голокосту за цілою низкою ознак. Бандерівці розглядали поляків не як споконвічного ворога світової цивілізації та української ідеї (саме так ставилися нацисти до євреїв), а лише як одну із спільнот (так саме як і росіян, угорців, євреїв), нелояльних до майбутньої Української держави. Відтак, метою тих, хто влаштував різанину, було не тотальне винищення поляків, а примус їх до виселення з українських земель. Далі, яка б організація не була відповідальною за неї (а ми досі достеменно не можемо цього визначити), вона не мала повноти влади на західноукраїнських землях і діяла на партизанських засадах, так само як і польські збройні загони, що їй протистояли. Не йдеться вже про масштаби різанини. За найгіршими підрахунками на Волині було вбито до 60 тис. поляків (реально, напевно, десь вдвічі менше). Нагадаю, що лише під час англійських бомбардувань Дрездена загинуло 25–30 тис., при тому що жодної воєнної необхідності у лютому 1945 р. у такій операції вже не було. Я вже не згадую мінімум 150 тис. жертв атомного бомбардування Хіросіми й Нагасакі. Я навмисно навожу приклади воєнних акцій, жертвами яких було обрано мирне населення і які були проведені саме демократичними державами під час Другої світової війни. Неважко побачити, що жодна з них за масштабами навіть не наближається до Голокосту або інших геноцидів ХХ ст., жертвами яких ставали мільйони людей.

Повертаючись власне до митрополита Шептицького, неважко побачити, що він став заручником такої самої ситуації. Небажання надати йому звання Праведника народів світу пов'язано не з сумнівами у його діях із врятування євреїв, а з оцінкою певних його політичних кроків на початку німецько-

радянської війни. Цікаво, а якби 1939 року він так само вітав Сталіна й Червону армію, це також завадило би йому стати Праведником? Зрештою, слід зрозуміти, навіщо надається це звання? Це що, державна відзнака, якою має пишатися той, хто її отримав? Чи це знак пошани від тих, хто врятувався, їх родичів, нащадків, єдиновірців та єдиноплеменників, тим, хто ризикував життям власної родини заради часто-густо незнайомих людей? Владика Андрей вже давно звів рахунки із Все-вишнім, який краще за нас знає, хто був, а хто не був праведником. Тому сьогодні йдеться лише про нашу спроможність публічно вклонитися тим, хто на це не очікував тоді й тим більше не очікує зараз. А якщо звання Праведника перетворюється на політичний інструмент, це лише девальвує його й принижує тих, від чийого імені його, начебто, надають.

А. Портнов: Останнє запитання, яке ми дуже часто ставимо на нашому сайті. Які з останнім часом прочитаних книжок справили на Вас найбільше враження і Ви могли би порекомендувати їх читачам цієї розмови?

В. Нахманович: Напевно, це спогади Семена Глузмана «Рисунки по памяти или воспоминания отсидента». Я не хочу багато розповідати про цю книжку, її треба читати самому. Але це один із текстів, написаних для завтрашнього дня й для завтрашнього читача.

Останніми роками я беру участь як член журі у шкільних конкурсах, що проводить Український центр вивчення історії Голокосту. Коли я читаю роботи цих дітей, я розумію, що ось з'являється нове покоління, що буде дивитися на світ не з смердючого окопу через перехрестя прицілу, а з зеленого пагорба на усі боки відкритий світ. Ось вони й оцінять книжку Глузмана й саме за нею будуть вивчати наше недавнє минуле.

Цю книгу написано людиною, що багато років провела у радянському таборі, а потім на засланні. Провела за те, що виконала свій фаховий і громадянський обов'язок, просто виголосивши, що інша людина, генерал Петро Григоренко, яку переслідували за її політичні погляди, є цілком нормальною.

У таборі Семен Глузман стикався з різними людьми. Усі вони були політв'язнями, але, насправді, це було єдиним, що їх об'єднувало. Бо що могло на волі об'єднати старих поліцаїв та молодих поетів, лісних братів та невдалих втікачів із «советского рая»? Одні з яких ссучилися, а інші вели «Хроніку текущих событий». Й усі вони, майже без винятку, не могли вийти за межі власного кола: єврейського, українського, литовського...

Сьогодні їх об'єднали спогади Глузмана, який був одним із них, але намагається не залишатися у тому часі, у тому таборі, а подивитися на кожного з позиції навіть не сьогоднішнього, а завтрашнього дня, коли уся їх боротьба остаточно відійде до історії. Коли залишаться лише люди, кожен зі своїм життям і смертю, зі своєю правдою і неправдою, зі своєю силою і слабкістю. Люди, яких судити не нам, тому що ми не кращі за них і не знаємо, як би повелися на їх місці. І Глузман не судить жодного з них, а намагається лише зрозуміти. А що, зрештою, ще треба людині, крім розуміння? Особливо, якщо вона вже залишила цей світ...

Віталій Нахманович — провідний науковий співробітник Музею історії м. Києва, відповідальний секретар Громадського комітету для вшанування пам'яті жертв Бабиного Яру. Інтерв'ю було вперше опубліковано на вебсайті www.historians.in.ua

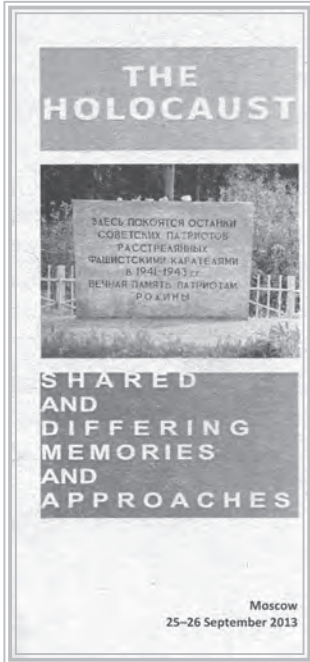

НАУКОВІ ПОДІЇ

Международная научная конференция «ПАМ'ЯТЬ О ХОЛОКОСТЕ В СОВРЕМЕННОЙ ЕВРОПЕ: ОБЩЕЕ И РАЗДЕЛЯЮЩЕЕ» (Москва, 25–26 сентября 2013 г.)

25–26 сентября в Москве в Международном Мемориале состоялась конференция «Память о Холокосте в современной Европе: Общее и разделяющее». Организаторами выступили два немецких фонда — «Память, ответственность и будущее» и Фонд им. Г. Бёлля. Участниками конференции стали учёные, представители организаций, занимающихся изучением проблем Холокоста, сотрудники музеев из Западной, Центральной, Восточной Европы — Германии, Италии, Польши, Венгрии, Украины, Белоруссии, Латвии, Молдовы и России. Речь шла о том, какую роль играет память о Холокосте в современных обществах, каково его значение сегодня; отдельная секция была посвящена вопросу современного антисемитизма.

То, что подобная конференция в России состоялась именно в Мемориале во многом символично — память о ГУЛАГе, как и память о Холокосте, долгое время оставались вытесненными, исключенными из общественного и политического сознания. Не вполне осмысленными, не представленными в публичном дискурсе остаются они и поныне. По мысли выступавшего на конференции социолога Бориса Дубина, в современной России «история, память, культура... не есть обобщение, осмысление и рафинирование опыта, а есть его подавление... И проблема и Холокоста, и памяти о войне, и памяти о ГУЛАГе — это три очень важные социально-культурные, социально-антропологические темы», — все они до сих пор требуют глубокой общественной рефлексии, исследовательской проработки, гражданского осмысления.

Помимо очевидных моментов, по которым можно каким-то образом сопоставлять историю Холокоста и ГУЛАГа — например, и то и другое представляет собой продукт тоталитарных систем, опыт предельного лишения человека его базовых прав, вплоть до права на жизнь — обе темы поднимают важные вопросы индивидуальной ответственности для тех, кто воспринимает эту историю уже как прошлое. Председатель правления Международного Мемориала Арсений Рогинский напомнил присутствовавшим на конференции тезис М.Я. Гефтера о том, что бытие после Холокоста требует «переменить не взгляд на жизнь, а саму жизнь», а также гефтеровский призыв «отказаться от духовного комфорта непричастности» и ощутить себя «наследниками всех», «в том числе и злодеев».

Важным объединяющим началом в изучении и темы ГУЛАГа, и темы Холокоста в пространстве Восточной и Центральной Европы, как показала конференция, оказалось и то, что длительное время, фактически на протяжении всего советского периода, память об этих событиях передавалась на культурном уровне, прежде всего, в диссидентской среде — в противовес официальному замалчиванию такого рода трагического прошлого.

О нон-конформистской, культивируемой диссидентами, памяти о Холокосте в годы советского диктата говорили представители Польши, Германии, Латвии, Белоруссии, Молдовы, Украины, России. Исследователь из Международного Мемориала Алексей Макаров особо выделил разные формы неофициальной памяти о Холокосте в СССР. По замечанию Макарова, память о Шоа, помимо функции самоидентификации, которую она выполняла для многих советских евреев, отчасти брала на себя и функцию противостояния режиму, толкала многих людей, в том числе, не евреев, на самоорганизацию, выражавшуюся в подписании петиций, борьбу за мемориализацию мест трагедии, участие в митингах памяти и др. Илья Ленский (Музей «Евреи в Латвии») отметил, что на новоприсоединённых землях, затронутых Холокостом, память о нём была одним из катализаторов национального самосознания в целом. Макаров и другие выступавшие (Д. Берзиньш, И. Ленский, А. Тихомиров, М. Тяглый) напомнили о памятниках, воздвигнутых жертвам Холокоста во времена СССР благодаря стараниям местных активистов (минская «Яма», памятник в Бабьем Яре, латышский знак «Жертвам фашизма» в Румбуле и др.), об истории подготовки и проведения митингов в Киеве, в Румбуле, в лесу Бикерники под Ригой и др. Именно неофициальное искусство впервые поднимает темы коллаборации с

Открытие конференции.

Выступает председатель правления Международного «Мемориала» А. Рогинский (второй слева). Фото А. Перфилова

нацистами и неоднозначности военной истории (например, в латышском фильме «Я всё помню, Ричард», легшем «на полку»). В то же время, именно в диссидентских кругах часто курсировали и противоположные тезисы — поднимались вопросы об обособлении темы Холокоста как «чужой трагедии» в контексте идеи жертвенности собственной нации (Литва, Польша), высказывались сомнения в необходимости мемориализации того, что относится к «еврейской истории» (А. Макаров привел пример полемики с Томасом Венцловой в кругах литовских диссидентов в 1976 г.) и даже — звучало нежелание заниматься историей Холокоста в свете того, что евреи ассоциировались с большевиками, установившими диктатуру в чужой стране (в случае Венгрии). А исследователь радикальных общественных настроений Рафаль Панковский напомнил, что подпольное антикоммунистическое движение в Польше было окрашено в националистические тона и зачастую носило в том числе антисемитский характер.

В целом сравнение преступлений сталинизма и нацизма является популярным сюжетом современных исторических и окологисторических дискуссий, анализу которых было отдельно посвящено выступление немецкого историка Юргена Царуски. Царуски, напомнив о знаменитом споре историков 1980-х гг., связанном с фигурой Эрнеста Нольте, констатировал, что, по-видимому, точка в этом споре так и не была поставлена. Вопросы, которые ставят многие авторы популярных ныне книг, — может ли Холокост быть сопоставлен с преступлениями, которые проводил в своей политике Сталин (раскулачивание, искусственный голод, депортации народов, ГУЛАГ и др.)? Не подвергает ли опыт советской диктатуры сомнению беспрецедентность преступлений, совершенных Гитлером? Как относиться к опыту Прибалтики, или, например, Западной Украины, где участие местного населения в преступлениях, проводимых СС, воспринималось тогда как часть сопротивления советскому режиму? На первую часть вопроса — о правомерности сопоставления двух преступных режимов — Царуски ответил однозначно отрицательно, отметив, что подобного рода альтернативные построения часто основаны на спекуляциях и игнорируют многие исторические факты в угоду стройности идеологической аргументации. Коммунизм и фашизм имеют разные корни, и преступления этих двух диктатур нельзя уравнивать между собой, вопреки заявлениям Европарламента. «Мне кажется, что современное европейское сообщество если и не переписывает историю, то немного играет с ней, говоря, что преступления Холокоста

стали возможными благодаря пакту, подписанному Гитлером и Сталиным», — пояснил свою позицию исследователь.

Вторая часть вопроса, связанная с проблемой соучастия в преступлениях национал-социализма, была развита Хаббо Кнохом, директором Фонда «Мемориалы Нижней Саксонии», который заметил, что вопрос об отношении к пособникам нацистских преступлений всё ещё требует разработки, уточнения универсального подхода, и такой подход облегчил бы понимание происходившего и дискуссию о судьбе жертв.

Отдельный вопрос, затронутый на конференции, касался современных форм мемориализации Холокоста — как они проявляются на уровне музеев, памятников, образовательных практик. Стало понятно, что хотя отношение к теме Холокоста на постсоциалистическом пространстве имеет много схожего в разных странах (например, наблюдается существование своего рода конкуренции жертв нацизма и сталинизма, жертв Холокоста и жертв войны в целом, есть определённые трудности, которые вызывает восприятие темы Холокоста в обществе), однако формы памяти о трагедии остаются в целом индивидуальными в разных странах. Существуют национальные традиции памяти и способы отношения к местам памяти, несмотря на транснациональность данной темы. Исследователи отметили, что многие инициативы, связанные с обращением к теме Холокоста на пост-социалистическом пространстве (включение этой темы в школьные программы, открытие монументов) — были инициированы Европейским Союзом, однако говорить в связи с этим о стандартизации коммеморативных практик нельзя. «После того как наши коллеги из Западной Европы бросили в нашу почву зерна, мы должны взращивать плоды самостоятельно», — заметил директор музея Евреи в Латвии Илья Ленский, а днепропетровская исследовательница Татьяна Портнова уточнила: «В последние годы отмечают, по крайней мере, единичные заявления о необходимости местного, самостоятельного голоса, об отказе от готовых способов описания, хотя бы следуя тому факту, что условия оккупации на территории СССР были иными, чем в Западной Европе. Скажем, цена спасения еврея была значительно выше — жизнь, а не более мягкое наказание».

В целом конференция показала продуктивность сравнительного подхода и позволила взглянуть на то, как выглядит общая ситуация, связанная с социальными практиками, связанными с памятью о Холокосте, в разных центрально- и восточноевропейских обществах. В то же время чрезвычайно плодотворным мог бы стать не только разговор об опыте отдельных государств, но также анализ типологических закономерностей, позволяющих более детально сравнивать конкретные измерения в обращении с этой темой (скажем, сопоставление образовательных практик, законодательных инициатив, медиа и т.п. в разных странах).

В особую секцию конференции была вынесена проблема современного антисемитизма в Польше, России, Украине. Её участники отметили, что антисемитские настроения присутствуют в социуме и, согласно соцопросам, разделяются значительной частью населения. Антисемитизм «не является при этом самой распространенной, актуальной и острой формой ксенофобии. Зато он является частью культурного кода и неким идейным наследием радикального национализма на постсоветском пространстве» (Вячеслав Лихачёв, Евроазиат-

Рабочий момент конференции. Фото А. Перфилова

ський єврейський конгрес). При цьому антисемітизм совершенно не конвертується в заметную електоральную поддержку — в Украине или России. В Польше, однако, как показал Р. Панковский, праворадикальные группы смогли пробиться в парламент и на протяжении короткого периода времени, с 2006 по 2007 год, были частью правой правящей коалиции. Однако в целом ситуация в этой стране довольно динамична и можно говорить об одновременном существовании разнонаправленных тенденций (на политическом уровне это выражается, например, в присутствии в польском парламенте представителей разных сексуальных или этнических меньшинств, или возросшей роли женщин-политиков). В целом, общими для разных стран являются следующие моменты — лидеры радикально правых политических движений действуют так, «словно бы Холокоста не было», «словно евреи до сих пор находятся в Польше, обладают огромной властью. Они видят евреев везде» (Панковский), подозревая своих идейных оппонентов в принадлежности к евреям (Ирина Карацуба). Кроме того, как убедительно показал В. Шнирельман (Институт антропологии и этнографии РАН), с отрицанием Холокоста оказывается тесно связан христианский эсхатологический сюжет («Евреи зачем Холокост выдумали? Чтоб чувство вины у всего человечества вызвать, и заставить создать государство Израиль, а оно — прямая подготовка к приходу Антихриста, это же понятно», — В. Лихачёв). В России, по замечанию Б. Дубина, антисемитизм остается популярным еще и потому, что «русские хотели бы конкурировать с евреями за то, сколько перестрадали» — отсюда популярность разговоров о «русском Холокосте». В целом же, как отметили участники конференции, постановка вопроса о современном антисемитизме в связке с проблемой изучения Холокоста и форм передачи памяти о нём, очень важна. В качестве пожелания по углублению темы была высказана идея помещать разговор о памяти о Холокосте в более широкий контекст изучения современной ксенофобии и нетерпимости.

Однако своего рода продолжение подобного разговора на конференции можно было услышать в реплике итальянского историка Марии Феретти, которая в рамках своего доклада обратила внимание на обратное явление — этической и политической проблемой становится иногда и то, что память Шоа является настолько уникальной и важной, что словно мешает видеть то, что происходит вокруг — часто фиксация внимания на прошлом происходит из-за желания использовать его в политических целях. «Почему, например, нелегитимно говорить о трагедии Палестинского народа? Потому что все палестинцы террористы? Или потому что они «черные»? <...> Если из Холокоста выводить урок, что он был направлен только на евреев, то извините. Очень важно, что это расизм, а не только антисемитизм, потому что первыми были евреи, а потом были остальные. <...> Антисемитизм — самая высокая точка, но не единственная. Не нужно фиксироваться только на ней. И нужно иметь свободу критиковать», — подытожила Феретти.

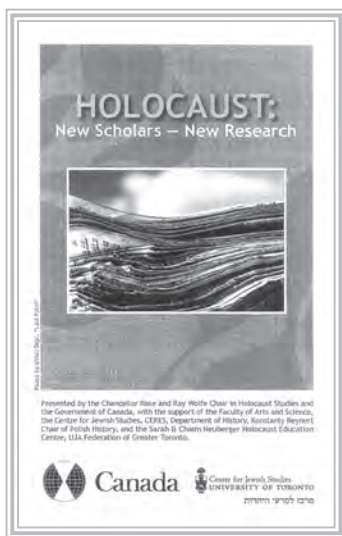
Впрочем, по словам руководителя просветительских и образовательных программ Мемориала Ирины Щербаковой, часто можно наблюдать и обратное явление — так, в России, как и многих других странах бывшего соцлагеря, отношение к Израилю существует в рамках советского наследия, когда под маской борьбы с сионизмом скрывался антисемитизм, поэтому необходимо учитывать, что выпады против Израиля часто находятся в контексте реально существующего, но замаскированного, непроговорённого антисемитизма.

Стенограмма конференции доступна по адресу: <http://www.urokiistorii.ru/pamyat-o-holokoste>

Наталья Колягина,

Международный Мемориал, редактор вебсайта «Уроки истории», координатор проекта «Судьба жертв политических репрессий: Право на реабилитацию и память», Москва

Міжнародна міждисциплінарна конференція «НОВІ НАУКОВЦІ/НОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА ТЕМУ ГОЛОКОСТУ» (Торонто, 6–7 жовтня 2013 р.)

6–7 жовтня 2013 р. у Торонто пройшла масштабна міжнародна конференція під назвою «Нові науковці/нові дослідження на тему Голокосту». Учасниками конференції стали представники університетів та дослідницьких центрів з різних частин світу — Австралії, Аргентини, Ізраїлю, Італії, Молдови, Нідерландів, Німеччини, Канади, Польщі, Сполучених Штатів Америки, України та Франції. Організаторами та спонсорами конференції виступили кафедра історії Голокосту ім. Ректора Роуз

Торонтському університеті та уряд Канади. Цей захід збігся у часі зі з'їздом у Торонто Міжнародного альянсу пам'яті жертв Голокосту (IHRA), міжурядової організації, створеної у 1998 р. для збереження пам'яті про жертв та події Голокосту. Метою конференції було висвітлення різноманітних напрямків досліджень, якими у даний час займаються молоді науковці, в тому числі докторанти та дослідники, котрі здобули науковий ступінь доктора філософії у період останніх десяти років. Проте, модераторами заходу та учасниками дискусій в його рамках були досвідчені та визнані вчені.

Конференція розпочалася 6 жовтня зі вступного слова Міри Гольдфарб (Mira Goldfarb), виконавчого директора Освітнього центру історії Голокосту ім. Сарі та Шаїма Нойбергів. Після її виступу відбувся показ ізраїльського фільму «Пронумеровані (Numbered)», режисерами якого є Дана Дорон (Dana Doron) та Юріель Сінай (Uriel Sinai). Стрічка розповідає про номери, присвоєні в'язням Аушвіца і витатуйовані на їх шкірі, та про значення цієї нацистської тактики дегуманізації у свідомості тих, хто пережив війну, і їхніх нащадків. Після перегляду фільму пройшло жва-

та Рея Вульфів Торонтського університету, яку очолює професор Доріс Берген, а також Центр єврейських студій при

ве його обговорення, модератором якого виступив Майкл Маррус (Michael Magrus), почесний професор кафедри історії Голокосту ім. Р. Роуз та Р. Вульфів.

Відповідальне і правдиве донесення до широкого загалу інформації про Голокост завжди було нелегким завданням. У ході першої сесії вранці 7 жовтня було розглянуто методи подачі інформації про Голокост у різних часових та просторових рамках. Ксенія Ковригіна розповіла про труднощі, пов'язані зі свідкуванням та написанням матеріалів про Голокост у радянський період, коли держава здійснювала суворий контроль над процесом формування історичного нарративу про війну. Норман Домаєр (Norman Domeier) зосередив увагу на тому, як іноземні кореспонденти висвітлювали Голокост у Третьюму райху, проаналізувавши фактори, що перешкоджали більш чіткому роз'ясненню західній громадськості політики нацистів щодо євреїв. Двоє інших учасників дискусійної групи торкнулися ситуацій, ближчих до сьогодення. Стефані Бензаквен (Stephanie Benzaquen) дослідила те, у який контекст образи Голокосту ставлять соціальні мережі та важливі веб-сайти у всесвітній мережі Інтернет, такі як Вікіпедія, і як вони подекуди їх недоречно використовують. У цьому ж ключі Ноа Шенкер (Noah Shenker) поділився роздумами з приводу того, як музеї можуть зберігати значущість аудіовізуальних матеріалів для прийдешніх поколінь, значно віддалених у часі від подій Голокосту та його учасників.

Голокост переплітається з регіональною політикою, історією та позиціями місцевих і політичних діячів європейських країн, у яких нацисти впроваджували «остаточне розв'язання». Така взаємодія нацистської політики та обставин на місцях у Європі була темою другої сесії. Здійснене Юрієм Радченком дослідження дій української поліції на Східній Україні зосередило увагу на ролі та мотиваціях поліцаїв Харкова. Дослідник дійшов висновку, що українські поліцаї не становили однорідну групу людей з однаковими для всіх мотивами, але більшість із них були «рядовими бійцями», котрі згодилися на співпрацю з огляду на пропонувані в її рамках матеріальні винагороди, особливо у порівнянні з альтернативами, такими як голод та депортація до Німеччини на примусові роботи. Петер Стауденмер (Peter Staudenmeir) використав приклад існування Центру вивчення єврейської проблеми у м. Трієсте як платформу для ведення дискусії щодо впливу нацистської ідеології у фашистській Італії, внаслідок якого сформувалося ідеологічне підґрунтя для депортації євреїв після завоювання Німеччиною північної частини Італії. Діана Думітру (Diana Dumitru) звернулася до проблеми широкого впливу антисемітських правих радикальних партій Румунії на бессарабське селянство у довоєнні роки, що, на її думку, пояснює масову участь селян у геноциді проти євреїв, поштохв якому дали німецька та румунська армії. У своїй доповіді Данієл Матієвіч (Danijel Matijevic) та Ян Квятковскі (Jan Kwiatkowski) розглянули польську та єврейську пам'ять про німецьку окупацію у районі Польщі під назвою Кжесини. За твердженнями дослідників, обидві спільноти згадували про події, пов'язані з їх власними стражданнями, у той же час, здебільшого без умислу, залишаючи поза увагою муки, яких зазнала інша спільнота. Вони назвали це явище «колективним ігноруванням». На думку науковців, збалансований підхід до збереження пам'яті є найбільш очевидним практичним кроком до вирішення проблеми фрагментарності історичної пам'яті.

Однією з найпоширеніших тем у військовій літературі є зв'язки, що виникали між фронтовими товаришами, та це, як це впливало на перебіг Голокосту або його сприйняття — що

було темою третьої сесії. Майкл Гехаран (Michael Geharan) зазначив, що солідарність німецьких та німецько-єврейських ветеранів Першої світової війни була швидко зруйнована під тиском нацистського режиму, попри ранні спроби деяких німецьких ветеранів та військовослужбовців протистояти дискримінації та ізоляції режимом їхніх колишніх бойових товаришів єврейської національності. Подібним чином, Альберт Кагановіч (Albert Kaganovitch) поділився з присутніми своїм баченням цікавої теми його дослідження — стратегії виживання євреїв-вихідців із Кавказу та Центральної Азії у нацистських таборих для військовополонених. Багато євреїв, які не були вихідцями з Росії, вижили завдяки захисту з боку мусульманських військовополонених, котрі вважали їх «своїми євреями» і перешкоджали передачі їх до рук керівництва таборів. Девід В. Уїлдермут (David W. Wildermuth) представив переконливі аргументи на користь того, що історикам, які досліджують війну, варто враховувати у своїй роботі й усні свідчення, і надав кілька прикладів того, як свідчення із особистих джерел зіграли вирішальну роль у висвітленні коротких військових звітів Вермахту. Воїн Майсторовіч дослідив питання того, як радянські військовослужбовці дізнавалися про Голокост, коли вони проходили по території дружніх та ворожих держав Європи, зазначивши, що службовці більше писали про Голокост, коли факти геноциду євреїв можна було використати для обвинувачення ворогів Радянського Союзу у вчиненні звірячих злочинів.

Четверта сесія мала назву «Способи споглядання/візуальні тропи». У своїй доповіді Бірґа Меєр (Birga Meyer) розглянула те, яким чином місцева, національна, європейська та світова пам'яті про Голокост поєднуються у музейних виставках шляхом відповідного розташування текстових, візуальних та аудіоматеріалів у музейному просторі. Данієл Розенталь (Daniel Rosenthal) вказав на онлайн-інструменти, які можна використати для подачі учням і студентам матеріалів про довоєнне життя єврейської спільноти у Польщі, таким чином запропонувавши новий спосіб контекстуалізації Голокосту. Гвідо Вітієлло (Guido Vitiello) висвітлив тему оглядових щілин у фільмах про Голокост, що давали можливість кінорежисерам досліджувати табуйовані в кінематографі теми, такі як смерть у газових камерах. Таня Кінцер (Tanja Kinzer) проаналізувала відмінні та спільні риси у фотороботах Менделя Гросмана та Генріка Росса — двох єврейських фотографів із гетто в Лодзі.

П'ята сесія була присвячена розгляду питання співпраці з позицій своєрідних точок зору, які не часто обговорюються в історіографії Голокосту. Лукаш Кжижановскі (Łukasz Krzyżanowski) дослідив, яку вигоду поляки отримували від убивства польських євреїв, отримуючи їх майно і зберігаючи його у своїй власності після війни. Андреа Льов (Andrea Loew) проаналізувала різні стратегії виживання, до яких вдавалися юденрати, прийшовши до висновку, що незалежно від того, до яких дій вдавалися євреї, їм все одно судилося загинути від рук убивць. Шутц Реймон (Schutz Raymond) висвітлив питання співпраці цивільних службовців (нотаріусів цивільного права) у Данії, котрі керували процесом передачі майна євреїв неєвреям-датчанам. У доповіді Михайла Тяглого було висвітлене ставлення місцевого населення на теренах України — як на індивідуальному рівні, так і на рівнях колективної дії (незалежного націоналістичного руху, структур місцевого врядування, поліційних формувань та радянського партизанського руху) — до ролів, щодо яких окупаційна влада здійснювала політику масових переслідувань та знищення.

Остання сесія розглядала питання повоєнного періоду. Спільною темою дискусій у цій групі була інтеграція євреїв, котрі вижили, в нові суспільства та ставлення до них. Малена Чінські (Malena Chinski) показала, як в Аргентині ті, хто вижив, та єврейська довоєнна спільнота Буенос-Айреса формували соціальний образ уцілілого. Наама Шік (Naama Shik) звернулася до теми ставлення до єврейських жінок зі Словаччини в Ізраїлі, зосередивши увагу на судових процесах проти капо, у ході яких євреїв звинувачували у колабораціонізмі з нацистською владою в таборах смерті. Доповідь Надін Блюмер (Nadine Blumer) була присвячена меморіалу на честь сінті та ромів в Берліні. Головною думкою її виступу було те, що так зване змагання між різними групами жертв нацистів за право визнання себе жертвами не перешкоджало процесу формування пам'яті, а навпаки, зробили свій вклад у нього. Роберт Вентреска (Robert Ventresca) дослідив, яким чином пріоритети Ватикану щодо протидії комунізму стали на заваді наданню ним ефективної підтримки та допомоги уцілілим євреям.

Підводячи підсумок, варто зазначити, що конференція загалом досягла поставленої організаторами перед нею цілі, а саме: зібрати молодих дослідників з різних країн, щоб висвітлити численні напрямки, в яких вони проводять свої дослідження в царині Голокосту. Одним із висновків, якого, взявши участь у конференції, дійшов автор, є те, що нове покоління науковців втратило інтерес до більш давньої історіографічної полеміки, котра визначала цю сферу досліджень ще двадцять років тому, до якої відноситься і спір між інтернаціоналістами і функціоналістами і питання особливого шляху (Sonderweg) історичного розвитку Німеччини, який привів до Голокосту. Цікаво, що на конференції ці питання не підіймалися взагалі.

Очевидним є те, що основна маса досліджень на тему Голокосту і досі зосереджена на регіоні Східної Європи; перенесення уваги дослідників на цей регіон відбулося на початку 1990-х років і досягло свого апогею на початку 2000-х, коли світ побачили праця Мартіна Діна «Співпраця у Голокості (Collaboration in the Holocaust)» та книга Яна Гросса «Сусіди (Neighbors)». З огляду на те, що більшість доповідей на конференції стосувалися Східної Європи, можна зробити висновок про те, що ця тенденція триватиме як мінімум іще протягом життя одного покоління. І вона є бажаною, адже історики не повністю розкрили велику кількість питань щодо Голокосту на Сході. Також слід подякувати організаторам кон-

ференції за те, що до програми заходу вони включили дослідження про колаборацію в Нідерландах і про юденрати, котрі були змушені взаємодіяти із нацистською владою, оскільки нерідко питання співпраці з нацистською Німеччиною поза межами Східної Європи залишається невисвітленим. Варто відзначити, що в заході не брали участі науковці з Росії чи історики, котрі вивчають історію Голокосту на теренах Росії. Про співпрацю з ворожим режимом на території сучасної Російської Федерації сьогодні відомо набагато менше, ніж про це на території Польщі, Литви, України та Білорусі.

Окрім того, організатори конференції зуміли зафіксувати ще одну тенденцію в історіографії — спірне питання фрагментарності пам'яті про насилля нацистів, формування якої залежить від того чи іншого народу, а також вшанування пам'яті про Голокост музеями в Європі. Можна сказати, що інтерес молодих науковців до історії пам'яті відповідає їхнім інтересам до Голокосту у Східній Європі. Просто кажучи, кількість досліджень історичної пам'яті, що стосуються Західної Європи, значно менша, що, можливо, пов'язано з тим, що у цій частині Європи пам'ять є більш цілісною.

Іншою важливою тенденцією в історіографії, що знайшла своє відображення у програмі конференції, є зв'язок між різними формами насилля, до яких вдавалися нацисти. У кількох працях винищувальна політика нацистів розглядається у більш широкому контексті, а не конкретно по відношенню до євреїв. У цьому контексті доповідь М. Тягло про проблеми переслідування ромів в Україні та аналіз А. Кагановічем ставлення німців до єврейських радянських військовополонених неашкеназійського походження торують шлях для нових досліджень. Однією з важливих проблем історіографії, залишеною поза увагою учасників заходу, було гендерне питання, оскільки жоден доповідач прямо не розглянув його, за винятком Наама Шік, котра, проте, торкнулася його тільки частково. Було б цікаво стати свідком того, як більше науковців присвячують свої зусилля вивченню гендерних питань через призму Голокосту, особливо з огляду на те, що багатьох дослідників цікавить досвід жінок у Голокості і проблеми вияву чоловічого характеру у зв'язку з надмірним насиллям.

Воїн Майсторівіч,

докторант університету Торонто.

Переклад з англійської Сергія Коломійця

ВІДКРИТО УКРАЇНСЬКИЙ ЦЕНТР ДОСЛІДЖЕНЬ ГОЛОДОМОРУ. МІЖНАРОДНИЙ НАУКОВИЙ СИМПОЗИУМ «ГОЛОДОМОР 1932–1933 РР. В УКРАЇНІ: ІСТОРІЯ І ПАМ'ЯТЬ» (Київ, 21–22 листопада 2013 р.)

21–22 листопада 2013 р. в у Києві відбулася екстраординарна подія для науковців, які займаються вивченням історії Голодомору та періоду 1920–1930-х років на території України. В ці дні в столиці нашої держави пройшов міжнародний науковий симпозиум «Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: історія і пам'ять». Захід зібрав представників української та зарубіжної історичної науки та громадськості. Серед гостей та виступаючих на симпозиумі були Євген Сверстюк, Стефан Куртуа, Роман Сербин, Степан Величенко, Ніколя Верт, Вольф Москович...

За два короткі дні учасники форуму обговорювали дуже різні питання студії Голодомору. Серед них можна назвати проблему історичних джерел та їх інтерпретації. На засіданні сесії, присвяченій цій проблематиці, обговорювали раніше недоступні джерела, які можна ввести в обіг для дослідження Голодомору. Д-р Ольга Андрієвська (Трентський університет, Канада) розказала про інтерв'ю Гарвардського проекту, які були зібрані у мешканців таборів для переміщених осіб наприкінці 1940-х років американськими соціологами. Тоді американська влада намагалася вивчати політичну систему СРСР, використовуючи спогади біженців

та політичних супротивників радянської влади. Як зазначила д-р Андрієвська, інтерв'ю зі українцями проводили найчастіше представники української американської діаспори, які співробітничали з американською розвідкою. В мене особисто був досвід роботи з цими документами, і можна констатувати, що для дослідників Голодомору вони можуть відкрити багато нового, особливо в тому, як саме сприймали свідки Голодомор, на фоні пережитого під час війни та перебування у таборах. Як на мене, дуже правильною була ремарка д-ра Людмили Гриневич під час проведення симпозиуму, що період несистематичного безметодологічного публікування джерел з історії Голодомору має бути завершений. Тепер історики мають аналізувати наявні документи, використовуючи нові методологічні підходи.

Серед інших тем обговорення були також проблеми ідентифікації Голодомору, як геноциду, пам'яті та культури пам'яті про події 1932–1933 рр. Під час проведення заходу пройшло нагородження людей, які зробили великий внесок у вивчення Голодомору — Олександри Веселової та отця Юрія Мицика. В рамках симпозиуму гостям була проведена презентація міжнародної виставки Платформи Європейської пам'яті та сумління «Тоталітаризм в Європі», демонстрація науково-документальної виставки «Страчені голодом: геноцид українців» та презентація робіт з тематики Голодомору з колекції Морган Вільямса.

Як на мене, родзинкою заходу була декларація Людмили Гриневич про відкриття Українського центру до-

сліджень Голодомору при Національному університеті «Києво-Могилянська академія». У своєму виступі вона відзначила, що Центр буде займатися проведенням конференцій, симпозиумів та семінарів з історії Голодомору, а також — координувати роботу науковців, що займаються цією або суміжною проблематикою. Л. Гриневич повідомила також, що у майбутньому планується видавати журнал «Holodomor Studies», який має бути класичним *peer review journal*, тобто академічним журналом, статті у якому анонімно рецензуються фахівцями під час підготовки до публікації. За 22 роки після розвалу СРСР у незалежній Україні не було створено наукової організації, яка б цілеспрямовано займалася вивченням Голодомору. Наразі важко спрогнозувати, добре це чи зле, що Український центр досліджень Голодомору не має державної підтримки. В українських умовах залежність від державного бюджету гуманітарних організацій часто призводить до того, що чиновники починають маніпулювати їх роботою, а наукове дослідження перетворюється на банальну інструменталізацію.

Дуже хочеться сподіватися, що новостворений Центр при Києво-Могилянській Академії стане організацією, яка буде координувати вивчення трагічних подій 1932–1933 років на академічному рівні. Час для цього давно настав.

Юрій Радченко, к.і.н., директор Центру дослідження міжетнічних відносин Східної Європи

V Міжнародна науково-практична конференція «АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ МЕТОДИКИ НАВЧАННЯ ІСТОРІЇ, ПРАВознавства та суспільствознавчих дисциплін» (Харків, 22 листопада 2013 р.)

22 листопада 2013 р. на історичному факультеті Харківського національного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди відбулася V Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні проблеми методики навчання історії, правознавства та суспільствознавчих дисциплін».

Конференцію відкрив І.Ф. Прокопенко, доктор педагогічних наук, професор, академік НАПН України і Росії, ректор Харківського національного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди. Із увагою учасники вислухали доповідь «Про сучасні підходи до шкільної історичної освіти», із якою виступив К.О. Баханов, доктор історичних наук, професор кафедри педагогіки вищої школи, управління навчальним закладом та методики викладання суспільствознавчих дисциплін Бердянського державного педагогічного університету.

Значну зацікавленість викликала доповідь старшого наукового співробітника Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, директора Українського центру вивчення історії Голокосту А.Ю. Подольського щодо сучасного стану викладання проблематики історії Голокосту в Україні. Доповідач звернув увагу на поступове включення вітчизняних наукових студій в європейський контекст. Цитуючи відомого дослідника Ц. Тодорова, А.Ю. Подольський зазначив, що у ХХ сторіччі європейці стали свідками зла, якого ще не зазнавали взагалі, адже, «...зло це виявилось таким важким не лише

через кількість смертей, але й через страждання жертв та деградацію катів». Зазначив на необхідності вшанування пам'яті жертв, в тому числі на місцях пам'яті. Презентація наукової та навчально-методичної роботи Українського центру вивчення історії Голокосту, що була проведена А.Ю. Подольським, показала, що за десять років діяльності накопичено значний досвід у викладанні цієї теми, створена певна система у вивченні історії Голокосту. І тут на думку спадають слова відомого ізраїльського історика Єгуди Бауера: «...ми мусимо пам'ятати Голокост заради того, щоб наші діти ніколи не ставали жертвами, катами чи байдужими спостерігачами...».

О.В. Дьякова, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України, до використання у навчально-виховній роботі учителів загальноосвітніх шкіл запропонувала презентацію диску «Братські могили Харківської області» «Вспомним всех...». Виступи були зацікавлено вислухані та викликали жваве обговорення.

У рамках конференції було проведено два майстер-класи. Для студентів четвертого курсу К.О. Баханов розповів про секрети своєї педагогічної майстерності. Третій курс у досвідченого учасника Всеукраїнського турніру юних істориків О.М. Візирякіної навчався особливостям підготовки та проведення цього інтелектуального змагання.

Засідання круглого столу «Сучасна історична наука і школа» для учителів, слухачів курсів підвищення кваліфі-

кації при Комунальному вищому навчальному закладі «Харківська академія неперервної освіти» провели Т.В. Бакка, кандидат педагогічних наук, доцент кафедри методики навчання суспільних дисциплін та гендерної освіти Інституту історичної освіти НПУ ім. М.П. Драгоманова, провідний спеціаліст з питань громадянської освіти, та Т.В. Мелещенко, доцент цієї ж кафедри.

Харківське видавництво педагогічної літератури «Основа» підготувало виставку нових публікацій та для учасників конференції змістовні подарунки. Н.І. Харківська, член організаційного комітету конференції, головний редактор

журналу «Історія та правознавство», запропонувала багато цікавих ідей для її проведення.

Отже, співпраця на трьох рівнях опанування методикою навчання історії — на науковому, практичному та на творчому — дала добрі результати. Усі учасники відзначили її змістовність та практичну спрямованість. За матеріалами конференції було видано збірник, у якому розміщені статті авторів.

Світлана Бережна

*доктор філософ. наук, проф., декан історичного факультету
ХНПУ імені Г. С. Сковороди*

Міжнародна конференція «ЖІНКИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ: СПЕЦИФІКА ГЕНДЕРНОГО ДОСВІДУ У ЧАСИ ЕКСТРЕМАЛЬНОГО НАСИЛЬСТВА» (Київ, 29–30 листопада 2013 р.)

29–30 листопада 2013 р. у Києві відбулася міжнародна конференція «Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: специфіка гендерного досвіду в часи екстремального насильства». Її організаторами виступили Представництво Фонду ім. Гайнріха Бьолля в Україні, Міжнародна громадська організація «Міжнародний фонд «Взаєморозуміння і толерантність», які забезпечили заходу фінансову та організаційну підтримку, а також громадські об'єднання науковців — Українська Асоціація дослідників жіночої історії та Українська Асоціація усної історії. До участі у конференції були запрошені фахівці з України, Росії, Німеччини, Польщі, Угорщини та США, які представляють різні галузі гуманітарних наук та мають досвід вивчення питань історії Другої Світової війни та жіночої (гендерної) історії. Завдяки цьому вдалося розглянути заявлену проблему з різних дослідних перспектив. Відкритий характер наукового форуму надав можливість зацікавленій публіці долучитись до обговорення запропонованої тематики. Учасниками конференції стали також молоді українські дослідники-гуманітарії — дипломанти та переможці конкурсу «Жінки України у Другій світовій війні: історія, пам'ять, репрезентації», організованого у 2013 році Міжнародним фондом «Взаєморозуміння і толерантність».

Особливості участі жіноцтва у війнах полягають у широкому спектрі суспільних ролей, які волею обставин чи власного вибору виконували жінки, опинившись в умовах екстремального насильства. Проблема «Жінка і війна» є сьогодні одним з актуальних напрямів історичних досліджень, вона має міждисциплінарний характер та перебуває на стику жіночої (гендерної) історії, військової історії, студій з історії повсякдення, усної історії, досліджень пам'яті.

Період Другої світової війни є надзвичайно важливим у цьому відношенні, передовсім зважаючи на тотальний характер війни, завдяки якому в тій чи іншій формі учасницями / жертвами війни стали практично усі покоління жінок різних національностей. Саме під час цієї війни суспільні ролі жіноцтва вперше стали настільки різноманітними, включно з його активною участю у бойових діях. Центральною темою на конференції стало якраз обговорення цієї багатоманітності ролей жінки під час глобального військового конфлікту.

Жінкам учасницям бойових дій були присвячені виступи Кармен Шайде (Німеччина) про радянських жінок-пілотів Червоної армії, Олени Петренко (Україна — Німеччина) про жінок-учасниць українського націоналістичного руху, Ірини Ребрової (Російська Федерація) про радянських підпільниць. Витоки активної участі жінок СРСР у війні Катерина Кобченко (Україна) розглядає на основі аналізу радянських стратегій гендерної політики передвоєнного часу. Про наслідки війни для комбатанток говорила у своєму виступі Адрієнн Харріс (США) на прикладі військової біографії та поетичної творчості Юлії Друніної. Своєрідною «зворотною стороною» героїчного образу жінки у військовій формі став сюжет Тетяни Пастушенко (Україна) про жінок-полонених, у якому йшлося про зміну їх статусу на війні від суб'єкту до об'єкту військового насильства.

Тема військового насильства стосовно жінок викликала найбільш активну дискусію доповідачів та відвідувачів конференції. Особливо гостро обговорювався виступ Владислава Гриневича, присвячений насильству вояків Червоної Армії над жінками Центральної Європи та Німеччини, здійсненого під час визволення Європи від нацизму. Регіна Мюльгойзер (Німеччина), дослідивши сексуальне насильство Вермахту на окупованих Східних територіях зосеред-

Відкриття конференції

ила свою основну увагу на гендерних особливостях наративів злочинців та їхніх жертв.

Найбільше виступів було присвячено «традиційній» роль жінки як жертви військового конфлікту. Жінці, яка вижила під час Голокосту, присвятив свою доповідь Карел Беркгоф (Нідерланди). Він проаналізував спогади про трагедію Бабиного Яру Гені Баташової — однієї з багатьох, кому вдалося уникнути загибелі. Дитячі переживання, сповнені багатьох подробиць, хоча й не дуже чіткі, дозволяють простежити, як ця трагедія вплинула на все подальше життя жінки. Про інші категорії жертв — примусових робітниць з України — мова йшла у двох виступах. Гелінада Грінченко (Україна) представила огляд досвіду жінок на примусових роботах у Третьому райху через аналіз їх спогадів та призму суспільного сприйняття жінок-остарбайтерок різного часу. Бетіна Буреш (Німеччина) розповіла про перебіг та подальший розвиток п'ятирічного проекту «Трищина через все життя», присвяченого досвіду примусової праці, депортації та війни на прикладі життєвих історій десяти учасниць подій.

Не лише досвід, а й різноманітні повсякденні практики виживання жінок в Донбасі під час нацистської окупації презентувала у своєму виступі Олена Стяжкіна (Україна). Про переслідування жінок з боку радянської влади в роки війни говорила у своєму виступі Тамара Вронська (Україна). Вона зосередила увагу на етапах формування репресивної практики радянської влади стосовно «дружин зрадників» та «німецьких повій», як основних переслідуваних категорій, та наслідках такої політики, що відбилося передовсім на дітях.

Ще однією формою репресивної політики СРСР на звільнених територіях стали масштабні переселення місцевих жителів, яких зазнали й українці. Різні досвіди пере-

селення та способи оповідань про нього з боку польських та українських переселенців 1944–1946 років порівнювала Анна Вилегала (Польща). Вона відзначила причини відмінностей у спогадах українців та поляків та детально зупинилася на гендерних особливостях наративів про примусове переселення та адаптацію на новому місці.

Учасниця вступної подіумної дискусії Єлена Рождественська (Російська Федерація) вказувала на істотну різницю жіночих і чоловічих наративів, особливо тих, що пов'язані з травматичними подіями. Актуальність застосування підходів гендерних досліджень постійно звучала у виступах та дискусіях. Своєрідним підсумком цих дискусій став виступ Андреа Пето (Угорщина), в якому вона підняла важливу для сучасних науковців проблему оприлюднення джерел, режиму доступу до них та використання спогадів про Другу світову війну, зокрема, суспільні виклики того факту, що чимала кількість візуальної інформації є доступною широкому загалу у мережі Інтернет.

Отримати більш детальну інформацію про конференцію та ознайомитися з її програмою можна на сайтах Представництва фонду Гайнріха Бюлля в Україні, МГО «МФ «Взаєморозуміння і толерантність», Historians.in.ua, Української асоціації дослідників жіночої історії. Планується публікація доповідей конференції.

*Кобченко Катерина, к.і.н., старша наукова співробітниця
Центру українознавства філософського факультету КНУ ім.
Т. Шевченка, членка Української асоціації дослідників жіночої
історії, Київ*

*Пастушенко Тетяна, к.і.н., історик, старша наукова
співробітниця відділу історії України періоду Другої Світової
війни Інституту історії України НАН України, членка
Української Асоціації усної історії, Київ*

ОГЛЯД НОВИХ ПУБЛІКАЦІЙ

Опыт нацистской оккупации в Донбассе: свидетельства очевидцы / Авт.-сост. Д.Н. Титаренко, Т. Пентер. — Донецк: Світ книги, 2013. — 465 с.

В минувшем 2013 году источниковая база проблематики нацистского оккупационного режима на украинских землях и повседневной жизни оставшегося в оккупации мирного населения существенно пополнилась серьезным новым корпусом свидетельств благодаря совместным усилиям двух историков — д-ра Тани Пентер, профессора факультета социальных и гуманитарных наук университета им. Г. Шмидта в Гамбурге, и к.и.н. Дмитрия Титаренко, доцента кафедры философии и политологии Донецкого юридического института МВД Украины.

Несмотря на активное развитие в последнее десятилетие устноисторических исследований в украинском гуманитарном поле и все большую легитимацию в глазах академического сообщества устноисторических полевых методов сбора и обработки сведений об историческом прошлом, потенциал данной области все еще далеко не в полной мере использован историками как в Украине, так и вообще на постсоветском пространстве. У такого положения вещей есть несколько причин. Одна из них заключается в том, что на «устную историю» в большинстве своем все еще смотрят как на средство для реконструкции исторических событий «как они происходили на самом деле», ожидая, что свидетельства, записанные спустя несколько десятилетий от очевидцев и участников, помогут «создать объективную картину» и восполнить те

пробелы, которые не в состоянии раскрыть традиционные источники — например, архивные документы. Устноисторические свидетельства, записанные массово от рядовых субъектов исторических событий, действительно ценны тем, что очеловечивают наше восприятие истории и позволяют посмотреть на нее не сквозь призму мифологизированных героических военных подвигов и масштабных политических решений, а глазами рядовых людей — тех, кто переживал голод и холод, болезни и лишения, а порой и попытки уничтожения, и искал пути к выживанию в водовороте событий, тех, за счет которых и ценой жизней которых достигались устремления больших политических игроков.

Однако призвание и задача метода устной истории и фиксации воспоминаний и оценок от непосредственных очевидцев событий — не только и не столько в том, чтобы наиболее эффективно заполнить фактографический порядок событий (какой точной реконструкции фактов спустя несколько десятков лет можно ожидать от тех, чья память о прошлом в последующие годы переживала значительные трансформации в результате целенаправленного конструирования, или напротив, вычеркивания событий из общественного сознания?). Очевидно, что главная задача и ценность фиксации воспоминаний заключается не столько в этом, сколько в другом — а именно, в стремлении выяснить, каким именно образом устроена индивидуальная и коллективная, социальная память людей и групп людей и как именно они помнят о том или ином значимом явлении или периоде их жизни. То есть, какие воспоминания о периоде оккупации они сохраняют в своих воспоминаниях и готовы ими поделиться, а какие не запечатлелись в их памяти или они не считают нужным поведать о них? Почему одни события они считают значимыми, в то время как другие — нет? Какая картина оккупационного времени сформировалась у представителей различных групп украинского социума, и в какой степени она соответствует сложившимся в обществе или сформированными официальной политикой памяти представлениям о войне и оценкам военных лет? А главное — как они оценивают те или иные эпизоды и процессы жизни в оккупации? Какое влияние на их послевоенную жизнь оказали эти события? Был ли их разнообразный и зачастую травматический опыт (это ключевой термин сборника, нашедший отражение в его названии, который можно трактовать как совокупность сформировавшихся в оккупационный период представлений и выработавшихся соответственно этому социальных навыков, норм и поведенческих стратегий) востребован в послевоенных реалиях? Был ли он «проговорен», стал ли общим достоянием социума, в котором они жили, и были ли обществом извлечены из него какие-либо уроки и выводы? Или так и остался в виде маргинального багажа, не нашедшего выхода и подлежащего впоследствии вытеснению из сознательной памяти? Подлежит ли он переоценке в нынешние времена, когда многие господствовавшие в историческом сознании советских людей мифологемы о войне критически пересматриваются современным обществом?

Данный сборник интервью дает материал для ответов на эти и многие другие вопросы. Имея возможность в сборнике разместить интервью полностью и в алфавитном порядке, составители избрали другой, более трудоемкий, но более плодотворный в научном смысле путь — разделили интервью на фрагменты и распределили их по

девятнадцати главам, которые, по мнению составителей, соответствовали основным аспектам жизни гражданского населения в немецкой оккупации. Сюда входят и правовое положение населения, и анализ жизни как в городских, так и в сельских условиях, и использование различных стратегий выживания и экономическая эксплуатация оккупантами и взаимоотношения с ними, и духовная жизнь людей, и высказывания и воспоминания по многим другим измерениям оккупационной реальности. Такой принцип организации и расположения материала облегчает работу с данным сборником тем исследователям, которые занимаются историей оккупационной повседневности, континуитета/трансформации моральных установок и коллективных ценностей в годы оккупации либо картиной восприятия войны в то время или в послевоенный период. Следует отметить еще, что географическая фокусировка составителей на получение и интерпретацию свидетельств в одном относительно однородном регионе — Донбассе — также способствовала получению более продуктивного результата. Тщательные комментарии и скрупулезный научный аппарат издания делают использование корпуса источников удобным и эффективным.

Отдельный интерес для читателя нашего бюлетеня может представлять 5-я глава «Расскажу, как собирали евреев расстреливать...» (с. 109–144), в которой содержатся 18 фрагментов — иные весьма развернутые — с воспоминаниями о том, как было организовано и проведено «окончательное решение еврейского вопроса» в Донбассе. История организации нацистского карательного аппарата, оккупационные подразделения СС и Вермахта, которые осуществляли преследования и уничтожение евреев в этом регионе, этапы геноцида и статистика жертв — эти вопросы уже в той или иной мере описаны в исследовательской литературе и реконструированы на основе прежде всего немецких архивно-документальных источников и судебно-следственных дел. Иными словами, организация геноцида с перспективы «палачей» на сегодняшний день исследована. Однако материалы данного сборника предлагают дополнить сухую картину организации карательного аппарата и этапов истребления весьма значительными подробностями этого явления — а именно, пониманием восприятия и реакции местной полиции и гражданского населения на осуществлявшийся геноцид, степенью вовлеченности местных жителей — вчерашних соседей — в преследования евреев, уровня их готовности оказать помощь и контекста, в котором они находились, делая свой выбор. Как заключают составители на основе анализа записанных интервью, полученные в отношении некоторых аспектов оккупационного режима репрезентации не вполне вписываются в устоявшиеся историографические каноны. Так, характеризуя собранные свидетельства очевидцев по решению оккупантами «еврейского вопроса», составители отмечают, что в контексте особенно жесткого оккупационного режима на данной территории данные материалы «дают основания полагать, что проявления солидарности и помощи евреям, несмотря на то, что они были сопряжены с реальной угрозой для жизни, были более распространены, нежели это представлялось ранее» (с. 16). Отметим, что, на наш взгляд, данный тезис, при всей его привлекательности, нуждается в более глубоком обосновании, а проблема — в дальней-

шем исследовании и контекстуализации: сколь бы ценны они ни были собранные в книге свидетельства, как сами справедливо отмечают составители, проблема их репрезентативности остается открытой: «лица, активно сотрудничавшие с оккупантами (в том числе и в «решении еврейского вопроса». — М.Т.) и впоследствии ушедшие вместе с ними, погибшие в ходе боевых действий или осужденные после войны, не могли выступать в качестве информантов» (с. 9).

Вместе с тем, собранные и представленные материалы дают основание для существенного расширения и корректировки наших представлений о многих аспектах оккупационного режима и поведенческих стратегий людей в оккупации. Это касается неоднозначного образа оккупантов — как немцев, так и их союзников — в глазах людей и форм взаимоотношений первых со вторыми; степени лояльности различных сегментов общества к новым

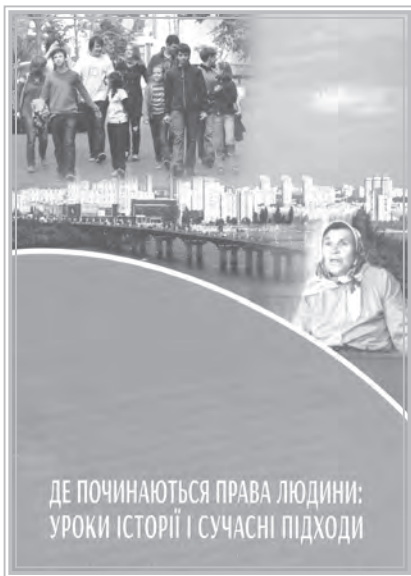
оккупационным властям; двойственных общественных представлений о тех, кто не по своей воле оказался в плену либо был угнан на принудительные работы в Германию; амбивалентных отношений к тем представителям «своих», кто оказался на службе в оккупационном административном и силовом аппарате. Взятые в совокупности, эти свидетельства подаются, по словам составителей, достаточно «динамичный и поливариативный опыт» оккупации, игнорирование которого современными исследователями либо инструментализация политическими деятелями в угоду той или иной идеологической концепции войны чревато упрощением нашего понимания одного из самых масштабных и трагичных событий минувшего столетия.

Михаил Тяглий,
научный сотрудник Украинского центра
изучения истории Холокоста

НОВИНИ БІБЛІОТЕКИ ЦЕНТРУ

Де починаються права людини: уроки історії і сучасні підходи (Мультимедійний навчально-методичний посібник для вчителів загальноосвітніх навчальних закладів) / Авт.-упор. О. Войтенко. — К.: ТОВ «Майстер книг», 2013. — 304 с.

Читачеві пропонуються науково апробовані матеріали щодо певних історичних передумов та сучасного стану дотримання прав людини. Посібник складається з десяти навчальних модулів, доповнених історичними нарисами порушення прав людини у нацистській Німеччині та сталінському СРСР (автор — М. Тяглий), а також правозахисним оглядом справ Європейського суду з прав людини (автор — С. Буров). Важливими зі змістовних та дидактичних міркувань є короткі біографії свідків, які зазнали переслідувань тоталітарних режимів, словник ключових понять і термінів. До мультимедійного комплексу входить DVD з унікальними відеосвідченнями очевидців з архівів Фонду Шоа Інституту візуальної історії та освіти університету Південної Каліфорнії (США) та «Примусова праця 1939–1945. Пам'ять та історія» (Німеччина).

Пропоновані матеріали можуть бути основою для спецкурсів у системі підвищення кваліфікації вчителів історії, правознавства, суспільствознавства та семінарів для студентів гуманітарних і юридичних факультетів вищих навчальних закладів різних рівнів. Книжка також орієнтована на адміністраторів шкіл і позашкільних установ, представників неурядових організацій, батьків та інших зацікавлених читачів.

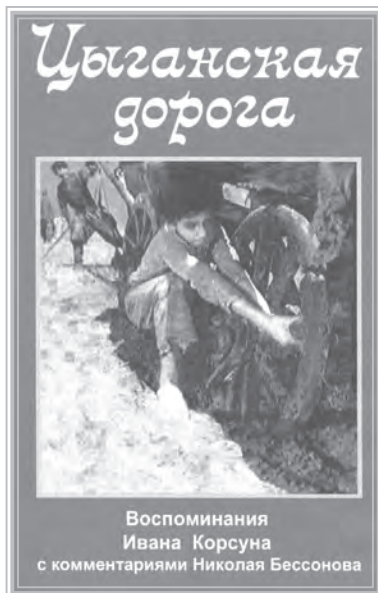
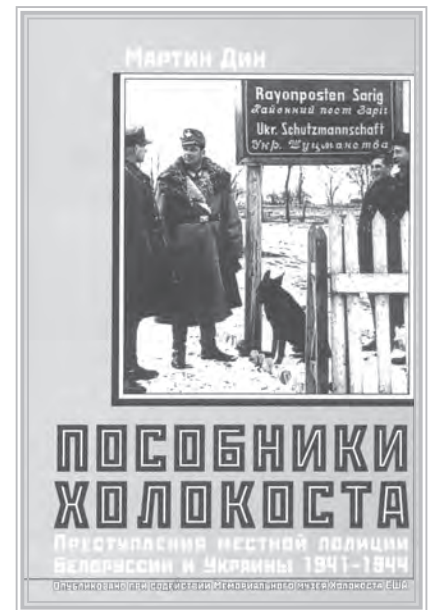
Каганович, Альберт. Речица. История еврейского местечка Юго-Восточной Белоруссии. — Иерусалим: [б.и.], 2007. — 447 с.

Эта книга — микроисторическое исследование, в котором показываются закономерности и особенности жизни евреев в местечке Речица на фоне их положения в других местечках и городах Белоруссии. Подробно рассматриваются религиозная жизнь и образование, экономическая и благотворительная жизнь евреев, их отношения с окружающим населением и властями, бытовые условия, демографические и социальные изменения в местечке — все это в контексте главных событий и общих исторических процессов, происходивших в государствах, которым Речица принадлежала на протяжении XVII–XX столетий.

Дин, Мартин. Пособники Холокоста. Преступления местной полиции Белоруссии и Украины, 1941–1944. — СПб.: Академический проект; Издательство ДНК, 2008. — 268 с.

Книга является переводом на русский язык уже успевшей стать классической монографии, впервые увидевшей свет в США на английском языке в 2000 году. Мартин Дин, научный сотрудник Мемориального музея Холокоста в Вашингтоне (США), используя многочисленные свидетельства очевидцев и ставшие доступными документы, в том числе и из постсоветских архивов, показывает, что местная белорусская и украинская полиция были непосредственным и ключевым соучастником нацистских преступлений на восточных оккупированных территориях, в том числе в процессе «окончательного решения еврейского вопроса». Значительно превосходя немецкие полицейские силы, местная полиция играла основную роль в поиске, аресте евреев и других жертв режима и конвоировании их к месту казни. Нередко украинские и белорусские полицейские принимали непосредственное участие и в самих расстрелах. Как отмечает автор, «отвечая на вопрос о том, как вообще мог произойти Холокост, историки должны учитывать коллаборационизм на Востоке. Соучастие местных сил в этих чудовищных преступлениях ни в коей мере не умаляет ответственности нацистов, однако оно представляло собой характерную черту осуществления Холокоста в указанных регионах. Многих оставшихся в живых евреев особенно угнетали активное соучастие и жадность их соседей. „Добровольными палачами“ в Белоруссии и Украине были не только немцы».

Цыганская дорога. Воспоминания Ивана Корсуна с комментариями Николая Бессонова / Под. ред. Л.Н. Черенкова — Тула: Б/м, 2013. — 128 с.

Воспоминания кочевых цыган — явление уникальное. Во всем мире книг такого рода насчитывается не более десяти. В России записью и публикацией воспоминаний занимается Николай Бессонов. Это издание не только показывает таборную жизнь изнутри, но и повествует о судьбе интересного человека. Иван Сергеевич Корсун, который много лет кочевал по России, Украине и Белоруссии, в зрелые годы стал спортсменом, строителем и профессиональным артистом эстрады. Особый интерес вызывают воспоминания И. Корсуна о военных годах и попытках выжить в годы гитлеровского геноцида, о взаимоотношениях кочевых цыган с окружающим местным населением, о восприятии событий тех лет в послевоенной жизни. Простодушное повествование Ивана Корсуна позволяет посмотреть на историю советского общества с неожиданной стороны.

Штрайт, Кристиан. «Они нам не товарищи...»: Вермахт и советские военнопленные в 1941–1945 гг. / Пер. с нем. И. Дьяконова, предисл. и ред. И. Настенко. — М.: АНО «Русское историческое общество» — НП ИД «Русская панорама», 2009. — 480 с.

Исследование профессора Гейдельбергского университета впервые появилось в 1978 году на немецком языке. Оно является самой цитируемой книгой по проблеме советских военнопленных в нацистской Германии. Вызвавшая после первого издания неприятие и ожесточенные дискуссии как среди постсоветских военных историков, так и с немецкой стороны, ныне эта книга считается «хрестоматийной» и «классической». Оценки общего количества советских военнопленных (более 5,7 млн чел.) и числа погибших от расстрелов, голода и непосильного труда в немецком плену (около 3,3 млн чел.), которые проводит автор, считаются наиболее объективными. Это издание — первое на русском языке в полном объеме.

АНОНСИ ТА ОГЛОШЕННЯ

«Голокост та європейські суспільства. Соціальний процес та динаміка».
Міжнародна конференція Центру вивчення історії Голокосту в Інституті сучасної історії, 30 вересня — 2 жовтня 2014 р., Мюнхен, Німеччина

Масові вбивства євреїв Європи були політичним процесом, розпочатим у націонал-соціалістичній Німеччині. Це було невід'ємною частиною політичної ідеології нацистської влади та вже звичною практикою вбивств, яка застосовувалась вояками СС та поліцією переважно в регіонах та невеликих містах.

Однак термін «Голокост» може також означати і соціальний процес. Попередні процеси вигнання євреїв, позбавлення їх прав та конфіскація майна не були б можливими, як в Німеччині, так і в усій окупованій Європі, без багатьох соціальних факторів — колаборантів, спекулянтів, помічників та тих, хто просто шукав в цьому вигоду для себе. В Німеччині та в усій окупованій Європі нацисти встановили антисемітські норми та расистську ієрархію, що мала прямий зв'язок з фатальною втратою суспільного визнання та права власності єврейського населення. В той же час неєврейське населення згідно з цими нормами змушене було утворити суспільство без євреїв. Масовим вбивствам передували суспільні процеси, а також динаміка зросту вбивств та насильства зумовила соціальні зміни — в Європі, окупованій Німеччиною та в країнах-сателітах нацистської Німеччини. З цієї точки зору термін «спостерігач» підлягає сумніву, оскільки він презентує те, що німецьке та європейське суспільство було непричетне до Голокосту і було лише його глядачем. Зараз досить складно приписати всіх «спостерігачів» до злочинців. Інтерпретація терміну «колаборація», запламованого зрадництвом, також викликає багато питань і тим самим не може в повній мірі описати поведінку людей під час Голокосту. Європейський антисемітизм, без сумнівів, відіграв важливу, але, вочевидь, не вирішальну роль.

З цієї причини на конференції будуть обговорюватись питання соціальних процесів в повсякденному житті, які були пов'язані з позбавленням прав та особистого майна, а також із вбивствами євреїв Європи. Нам хотілося б детальніше вивчити поведінку різних інституцій та помічників, посередників і глядачів, спекулянтів і людей, що шукали вигоди для себе. У той же час важливо проаналізувати мотиви та ситуації, в яких опинились ті, хто рятував євреїв всупереч політиці вигнання, насильства та вбивств. Будуть розглянуті стратегії, завдяки яким єврейські жертви режиму намагалися боротися проти радикального знецінення їхнього соціального статусу. Особливо вітаються детальні дослідження повсякденного життя в Центральній та Східній Європі.

Конференція відбудеться з 30 вересня по 2 жовтня 2014 року в Мюнхені, Німеччина. Робоча мова: англійська. Всі кошти за переліт та проживання беруть на себе організатори.

Пропозиції щодо тем виступів повинні бути у формі доповіді (1–2 сторінки), вкладені разом з резюме.

Відсилати за адресою:
PD Dr. Frank Bajohr, Dr. Andrea Löw
Zentrum für Holocaust-Studien am Institut für
Zeitgeschichte
Leonrodstr. 46 b
80636 München
емайл: zfh@ifz-muenchen.de

Просимо вас відправити свої доповіді до 1 лютого 2014 р.

Голокост та геноцид. 33-я конференція Міллерсвільського університету.
Тема конференції: Опір Голокосту та геноциду

Університет Міллерсвіль штату Пенсильванія повідомляє про проведення 33-ї конференції на тему «Голокост та геноцид», що відбудеться 2–4 квітня 2014 р. На конференції будуть обговорюватись різні форми опору Голокосту та геноциду: озброєний та пасивний опір, повстання в гетто та концентраційних таборах, партизанські та підпільні рухи, опір церкви, надання першої допомоги та порятунків жертв Голокосту та геноциду. Конференція вшанує пам'ять про сторіччя від початку Першої світової війни та геноциду вірмен, 75-річчя від початку Другої світової війни та 20-ту річницю геноциду в Руанді.

Організатори конференції приймають індивідуальні доповіді та пропозиції для дискусій на теми опору нацистському режиму та Голокосту, знищення вірмен та геноциду в Руанді, а також — навчання Голокосту. Індивідуальну доповідь (1 сторінка з подвійним інтервалом між рядками) необхідно надіслати разом з резюме (1 сторінка) та контактною інформацією (електронна пошта, поштова

адреса та номер телефону). Організаторам потрібно надіслати титульний лист доповіді, всі її тези та контактну інформацію учасника. Пропозиції для дискусії мають також включати в себе тези та резюме (1 сторінка). Просимо надсилати матеріали як додатки до електронного листа з розширеннями .doc або .docx з ім'ям та прізвищем в назві документу. Іноземним науковцям слід повідомити, чи потрібен лист-запрошення для отримання візи США для відвідання конференції.

Просимо надсилати доповіді та пропозиції електронною поштою на адресу Dr. Victoria Khiterer: victoria.khiterer@millersville.edu.

Останній термін подачі заявок — **25 січня 2014 року**.

Рішення стосовно запрошення до участі у конференції будуть прийняті до 1 лютого 2014 року. Необхідні документи та будь-яка інша інформація доступні на веб-сторінці конференції <http://www.millersville.edu/holocon/>.

**Друга міжнародна наукова конференція
ЄВРЕЇ В ЕТНІЧНІЙ МОЗАІЦІ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ**

Центр дослідження міжетнічних відносин Східної Європи
за підтримки фонду
«Українсько-єврейська зустріч»
Співорганізатори заходу
Історичний факультет ХНУ ім. В.Н. Каразіна
Центр українських студій ім. Д. Багалія
Східний інститут українознавства ім. Ковальських
Український центр вивчення історії Голокосту
11–12 квітня 2014 року, Харків, Україна

Організатори запрошують студентів, аспірантів, молодих науковців до участі у конференції, яка працюватиме за наступними напрямками:

- Євреї у Середньовіччі та ранньомодерному часі
- Євреї та навколишні спільноти в Австро-Угорській та Російській імперіях
- Євреї на українських землях у ХХ ст.
- Голокост в Україні
- Пам'ять про єврейське населення в сучасній Україні.

Бажаючи взяти участь у конференції мають надіслати до 1 лютого 2014 р. на електронну адресу ethnickh@gmail.com

- CV

- Анотацію виступу (до 200 слів)
- Короткого мотиваційного листа

Результати відбору та запрошення буде надіслано до 20 лютого 2014 року. Організатори забезпечують проживання та харчування учасників конференції, можливе часткове покриття транспортних витрат.

Матеріали конференції будуть опубліковані.

Контакти організаторів:

Електронна пошта ethnickh@gmail.com

Телефони: +38 (099) 025-97-05 (Юрій Радченко),
+38 (097) 543-53-64 (Артем Харченко), +38 (067) 983-16-66 (Олексій Чеботарьов).

АНОНС НАСТУПНОГО НОМЕРУ

- Круглий стіл «Українське суспільство та пам'ять про Голокост: наукові та освітні аспекти» до Міжнародного дня пам'яті жертв Голокосту (січень 2014 р., Київ).
- Виставка творчих робіт учасників Конкурсу «Історія та уроки Голокосту»: «Голокост очима дітей України» (січень — лютий, 2014 р., Київ).
- Меморіальні заходи щодо Міжнародного дня пам'яті жертв Голокосту (Чернівці, січень 2014 р.)
- «Захистимо пам'ять»: проект триває (січень — березень 2014 р.).
- Міжнародна наукова конференція «Місця масових вбивств — дослідження та вшанування пам'яті» (Краків, січень 2013 р.).
- Навчально-методичний семінар в рамках проекту «Доля ромів на теренах окупованої України під час Другої світової війни: дослідження, викладання та увічнення пам'яті загиблих» (Київ, січень 2014 р.).
- Методичні розробки вчителів.
- Нові видання Центру.
- Новини бібліотеки Центру.

Адреса редакції:

Український центр
вивчення історії Голокосту
вул. Кутузова, 8, кім. 109
01011, Київ-11, Україна
Тел./факс: +38 (044) 285-90-30

Редакційна колегія:

Анатолій Подольський
Михайло Тяглий
Верстка: *Руслан Руденко*

Видруковано в ДГВПП

«Зовнішторгвидав України»

Адреса:

м. Київ, вул. Воровського, 22,

Тел.: +38 (044) 234-33-04

Наклад: 1000 примірників

<http://www.holocaust.kiev.ua>, e-mail: uhcenter@holocaust.kiev.ua

Видання здійснено за підтримки Фонду Конрада Аденауера.

Представництво в Україні. Konrad-Adenauer-Stiftung (KAS)